63e JAARGANG - NR. 4 OKTOBER - NOVEMBER - DECEMBER 1988

OOSTVLAAMSE ZANTEN

DRIEMAANDELIJKS ALGEMEEN TIJDSCHRIFT VOOR VOLKSKUNDE

ORGAAN VAN DE KONINKLIJKE BOND DER OOSTVLAAMSE VOLKSKUNDIGEN
van de dienst voor volkskundige enquêtes in Vlaanderen
en van het internationaal studiekomitee voor ommegangsreuzen

Redaktie : Renaat van der Linden, Godveerdegemstraat 15, B-9620 Zottegem
Maurits Broeckhove, Marcel Daem, Erik Demoen, Arnold Eloy, René Haeserijn,
Marc Jacobs, Roeland Van de Walle

Ruil en Recensiedienst : Arnold Eloy, Biblioteek, Kraanlei 65, B-9000 Gent.

Alle stortingen op postrek. nr. 000-0096946-43, Bond Oostvlaamse Volkskundigen, Gent

Prijs : 150 F

INHOUD

B. DE BRUYNE. De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17e - 18e eeuw. 205

H. VANNOPPEN. Streekdrachten in het Meetjesland. 225

D.J.B. VANPEE. Bracht het zoden aan de dijk? 237

A. BOONE. De tol van de liefde. Dwang, verzet en dood in het Europese minnelied. 239

Boekbesprekingen

B. BAILLIEUL. Museum van de Koninklijke en Souvereine Hoofdgilde van Sint-Joris te Gent. Gids voor de bezoeker. *M. Daem.* 252

K. BEITL. Gegenwartsvolkskunde und Jugendkultur. *R. van der Linden.* 254

G. BENKER. In alten Küchen. Einrichtung. Gerät. Kochkunst. *R.v.d.L.* 257

W.L. BRAEKMAN. Middelnederlandse verfrecepten voor miniaturen en "alderhande substanciën". *R. van der Linden.* 258

M. COPPENS. Geraardsbergse Chantillykant. *R.v.d.L.* 260

J. DAVID. Wassen en strijken. *A. Eloy.* 259

R. HELFER I. EHRENSPERGER e.a. Waschtag - Linge, lessive, labeur. *A. Eloy* 259

C. PIESKE. Bilder für jederman. Wandbilddrucke 1840-1940. *R.v.d.L.* 261

Inhoud

Jaargang 63 (1988) 264

Oostvlaamse Zanten wordt uitgegeven met de steun van het Stadsbestuur van Gent, het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen, het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Algemeen Beroepskrediet en IPPA.

MARIABEDEVAARTVAANTJES
Volksdevotie op 1175 vaantjes

Het eerste werk van Renaat van der Linden over dit onderwerp, in 1958, behandelt **Oost-Vlaanderen** en was binnen het jaar uitverkocht.

Het tweede, in 1986, beschouwt **200 heiligen op 1000 vaantjes.** De Inleiding gaat in op ontstaan, techniek, verspreiding, verkoop, soorten en vormen. Het hart van het boek, het register, ordent de heiligen alfabetisch. Het werk oogst ware bijval in binnen- en buitenland.

Het derde, **Mariabedevaartvaantjes,** 1988, is een waar kunstboek op basis van ruim 300 kleurclichés. Enig in het raam van devotionalia! De publikatie leunt aan bij deel 2, niet een dieper doorgronden van allerlei aspekten in de Inleiding (p. 1 - 42) en de Slotbeschouwingen (p. 276-327).

Het betreft een grensoverschrijdende uitgave: 20 bedevaartoorden in Nederland, 11 in Duitsland, 6 in Frankrijk, 2 in Colombia, Joegoslavië (6 vaantjes uit Medjugorje, waarvan 4 in kleur), Oostenrijk, Zwitserland, 3 in Italië, 10 in Spanje. Fatima praalt met 12 vaantjes in kleur.

Uittreksels uit recencies en brieven

Brugse uitgeverij geeft standaardwerk uit over Mariabedevaartvaantjes met een waar repertorium van volkskundige gegevens. *Chr. Weymeis*
De vaantjes met langdurige geschiedenis hebben aktualiteit. *M. Brusselaars*
Een rijke bron voor de volksdevotie in vijf eeuwen zijn we rijker geworden. *Fr. Sillis*
Kronologisch en geografisch overzicht van Mariabedevaartoorden. *V.C.M.*
Inzake vormgeving een unicum, om de andere pagina één of meer vierkleurenprenten, funktioneel gekozen. *D. Lamarcq*
Vaantjes onthullen een studie van dialekt, gebouwen en wegen. *D.D.M.*
Een echte Maria-encyclopedie met bedevaartoorden uit binnen- en buitenland. *A. Janssens*
258 bedevaartplaatsen uit eigen land. Zo ziet u de eerste eks. uit Beauraing met de kinderen van het gezin Degimbe en Voisin in nov. '32 tot jan. '33 met beeltenis. *M. Broeckhove.*
De Inleiding ontleed de buitenkant, druk, formaat, vormgeving, weergave van Maria in mandorlavorm. De Slotbeschouwingen zien diepgaand de waarde van het vaantje voor de pelgrim. *P.D.C.*
Dit boek: onuitputtelijke bron voor de volksdevotie. *H. Hechtermans*
Très importante recherche sur les drapelets de pélerinage. *J. Gélis, Morigny.*
Les 4 drapelets offerts dans le livre sont très beaux. C'est une très bonne idée, et rare de nos jours. *E. Sigoillot, Musées. Chalons-s-Marne.*
Nieuwe uitgaven krijgen evenveel aandacht als eeuwenoude. *G.v. Bulck.*
Zijn vaantjes laat hij een stille getuige zijn van de evolutie in de bedevaarten. J.G.
Elke bibliofiel evalueert het boek als een juweel. *E. Ernalsteen.*
De samenvattingen geven het een internationale allure. *H. La Barthe.*

Bestellen bij:

Uitgeverij TABOR - Dampoortstraat 168, B-8310 BRUGGE - 3
Voor Nederland - Postbus 109, NL - 4524 ZJ SLUIS

MARIABEDEVAARTVAANTJES 3.490 fr./fl. 210
BEDEVAARTVAANTJES. VOLKSDEVOTIE ROND 200 HEILIGEN (nog beperkt in voorraad). 1.750 fr./fl. 116,50

Betaling nà ontvangst van boek en faktuur.

Gemeentekrediet

DE ROL VAN DE HERBERG IN HET ONTSPANNINGSLEVEN
in het Land van Waas, 17e-18e eeuw

HET ONDERZOEK NAAR HET HERBERGWEZEN IN DE ONS OMRINGENDE LANDEN

In tegenstelling tot de ons omringende landen is het vorsingswerk betreffende het herbergwezen en de belangrijke plaats van de herberg in het volksleven en de volkskultuur in Vlaanderen nagenoeg onbestaande. Enkele iets diepgaandere studies niet meegerekend, blijft het vorsingswerk in verband met het Vlaamse kroeglopen beperkt tot de bijdragen van heemkundigen in plaatselijke of regionale tijdschriften. Ze beperken zich meestal tot één of meerdere lokale herbergen, die in details uitvoerig besproken worden, maar waarbij de globale betekenis van de herberg in het algemeen verwaarloosd wordt. Als men zich in de materie wenst te verdiepen kan men dus niet anders dan de buitenlandse literatuur hierover raadplegen.

Wat **Nederland** betreft kunnen we ons zeer goed behelpen met het werk van B.H.D. Hermesdorf betreffende de herberg in de Nederlanden(1). Dit zeer uitvoerige werk, dat de plaats van de herberg in de beschavingsgeschiedenis onderzoekt, biedt een zeer goed overzicht van de diverse funkties van de herberg in de stad en op het platteland. Toch dient er op gewezen te worden dat de studie zich voornamelijk beperkt tot de noordelijke Nederlanden en dat Vlaanderen (op Brugge en de streek rond Eeklo na) veelal verwaarloosd wordt. Een tweede beperking is dat het bronnenmateriaal zich tamelijk eenzijdig naar de late middeleeuwen richt.

Interessant is ook het werk van G.H. Jansen betreffende het Nederlandse kroeglopen(2). Naast een historisch overzicht wordt in deze studie vooral ingegaan op de sociologische aspekten van het herbergwezen, waarbij de auteur een antwoord zoekt op de vraag wat precies de herberg in het dagelijkse leven van de mens betekent.

Engeland staat wat betreft het onderzoek naar het herbergwezen duidelijk heel wat verder dan het Europese vasteland. Onmisbaar voor elke vorser die zich met het herbergwezen wenst in te laten is het uitstekende standaardwerk van Peter Clark betreffende de sociale functie van de Engelse kroeg tussen 1200 en 1830(3). In dertien hoofdstukken gaat de auteur uitvoerig in op de sociale betekenis van de

---

(1) B.H.D. HERMESDORF, *De herberg in de Nederlanden. Een blik in de beschavingsgeschiedenis.*, Assen, 1957 (Van Gorcums Historische Bibliotheek n° 53).
(2) G.H., JANSEN, *De eeuwige kroeg. Hoofdstukken uit de geschiedenis van het openbaar lokaal.*, Meppel, 1976.
(3) P. CLARK, *The English Ale-house : a social history, 1200-1830,* London, 1983.

herberg, het herbergpubliek en haar evolutie, de verschillende soorten herbergen, de inrichting van de herberg door de eeuwen heen, de toenemende reglementering en de veranderende houding van de overheid t.o.v. het herbergwezen.

Eveneens belangrijk, maar dan vooral voor de stedelijke herberg is het werk van Alan Everitt(4). Ook hier ligt de nadruk op het functionele van de herberg, en dit op meerdere vlakken. Een interessante bijdrage over de wisselende sociale funktie van de herberg in relatie tot de toenemende industrialisatie werd geschreven door M.A. Smith(5). Hij onderzoekt ook de plaats van de vrouw in de herberg. W. Branch-Johnson onderzocht vooral de rol van de herberg als ontmoetingsplaats in het dorp(6). Een enigszins verouderde, maar toch nog bruikbare, bijdrage vormt het werkje van A.E. Richardson. Hij behandelt vooral de verkeers-geografische, architekturale en toeristisch interessante aspekten van het Engelse herbergwezen(7).

In **Frankrijk** is het herbergwezen minder het objekt van afzonderlijk onderzoek. Onder invloed van de "Annales" kadert de studie van het kroeglopen meestal in een meer uitgebreide mentaliteitsgeschiedenis, in navolging van G. Duby en E. Le Roy-Ladurie. Op die manier wordt nagenoeg steeds de rol van het herbergwezen in het volksleven en de volkskultuur benadrukt en dit is voor volkskundigen en kultuurhistorici natuurlijk uitermate bruikbaar.

Y.M. Bercé benadrukt in haar werk betreffende feest en revolte vooral de zeer nauwe band die tussen beide fenomenen bestaat. Tevens legt ze een duidelijke relatie tussen feest en opstand enerzijds en de belangrijke rol van de herberg hierbij anderzijds(8). Jean Quéniart behandelt vooral de houding van de Kerk t.o.v. de herberg en de volksontspanning(9). Ditzelfde thema wordt minder uitvoerig maar zeer indringend behandeld in een bijdrage van J. Nicolas betreffende de verhouding tussen de herbergier, de rechter en de dorpspastoor(10). N.Z. Davis geeft een uitstekende synthese van de plaats van de herberg in de volkskultuur van de 15e-18e eeuw(11).

Duitsland heeft net zoals Vlaanderen minder algemene standaardwerken in verband met het herbergwezen. Vooral één aspekt werd in Duitsland zeer intens onderzocht, namelijk het verschijnsel van de "Gesellentrinkstuben". Dit waren herbergen die in de late middeleeuwen (en dit tot in de 16e-17e eeuw) voor en door gezellen van de diverse ambachten werden opengehouden. Zij werden gekenmerkt door een zeer strenge gedragskode en hadden een belangrijke kulturele en voor de gezellen ook een uitzonderlijke politieke betekenis.

---

(4) A. EVERITT, *The English urban inn, 1560-1760,* in A. EVERITT (ed.), *Perspectives in English Urban History,* London, 1973, pp. 99-137.
(5) M.A. SMITH, *Social usages of the public drinking house: changing aspects of class and leisure.,* The British Journal of Sociology, 34 (1983), pp. 367-385.
(6) W. BRANCH-JOHNSON, *The inn as a community centre,* Amateur Historian, 2 (1957), pp. 134-137.
(7) A.E. RICHARDSON, *The Old Inns of Engeland;* London, 1934 (British Heritage n° 9).
(8) Y.M. BERCE, *Fête et révolte. Des mentalités populaires du XVIe au XVIIIe siècle.,* Paris, 1976, (Le temps et les Hommes, n° 13).
(9) J. QUENIART, *Les hommes, l'Eglise et Dieu dans la France du XVIIIe siècle,* Paris, 1978 (Le temps et les Hommes, n° 10).
(10) J. NICOLAS, *Le tavernier, le juge et le curé.* L'Histoire, 25 (1980), pp. 20-28.
(11) N.Z. DAVIS, *Society and Culture in Early Modern France,* London, 1975.

Vooral de historici Schulz en Reininghaus hebben op dit gebied veel werk gepresteerd(12). Interessant in verband met de sociale kontrole op het herbergbezoek is het artikel van Roberts betreffende het alkoholmisbruik in het 19e eeuwse Duitsland(13).

Voor Zuid-Europa (Spanje, Portugal, Italië) zijn de werken in verband met het herbergwezen heel wat minder omvangrijk of zelfs nagenoeg onbestaande. Uiteraard heeft één en ander te maken met de geringere rol die de herberg in deze landen in het openbaar leven speelt. De herberg was in de eerste plaats hier een eet- en slaapgelegenheid. Het èchte openbare leven vond immers niet plaats in de herberg, maar buiten, in de open lucht en vooral op de "piazza", de marktplaats.

Wie een algemeen overzicht wil hebben van de rol en de betekenis van de herberg in het dagelijkse volksleven en in de verschillende landen in Europa, kan niet anders dan een beroep doen op het magistrale werk van Peter Burke betreffende de Europese volkskultuur in de 16e-18e eeuw(14). Het werk bevat trouwens naar onze mening één van de meest uitvoerige bibliografieën die er over de volkskultuur in Europa tot nog toe is verschenen. In verband met de rol van de herberg als centrum van dans en toneel kunnen nog de studies van Burdet (Zwitserland) en Moore (Frankrijk) aangehaald worden(15).

Bovenstaand overzicht bewijst duidelijk dat voor het herbergwezen in Europa, en in het bijzonder in Vlaanderen, nog heel wat werk te verzetten is. Een werk waarbij het hiernavolgend artikel niet meer dan een schuchtere aanzet is...

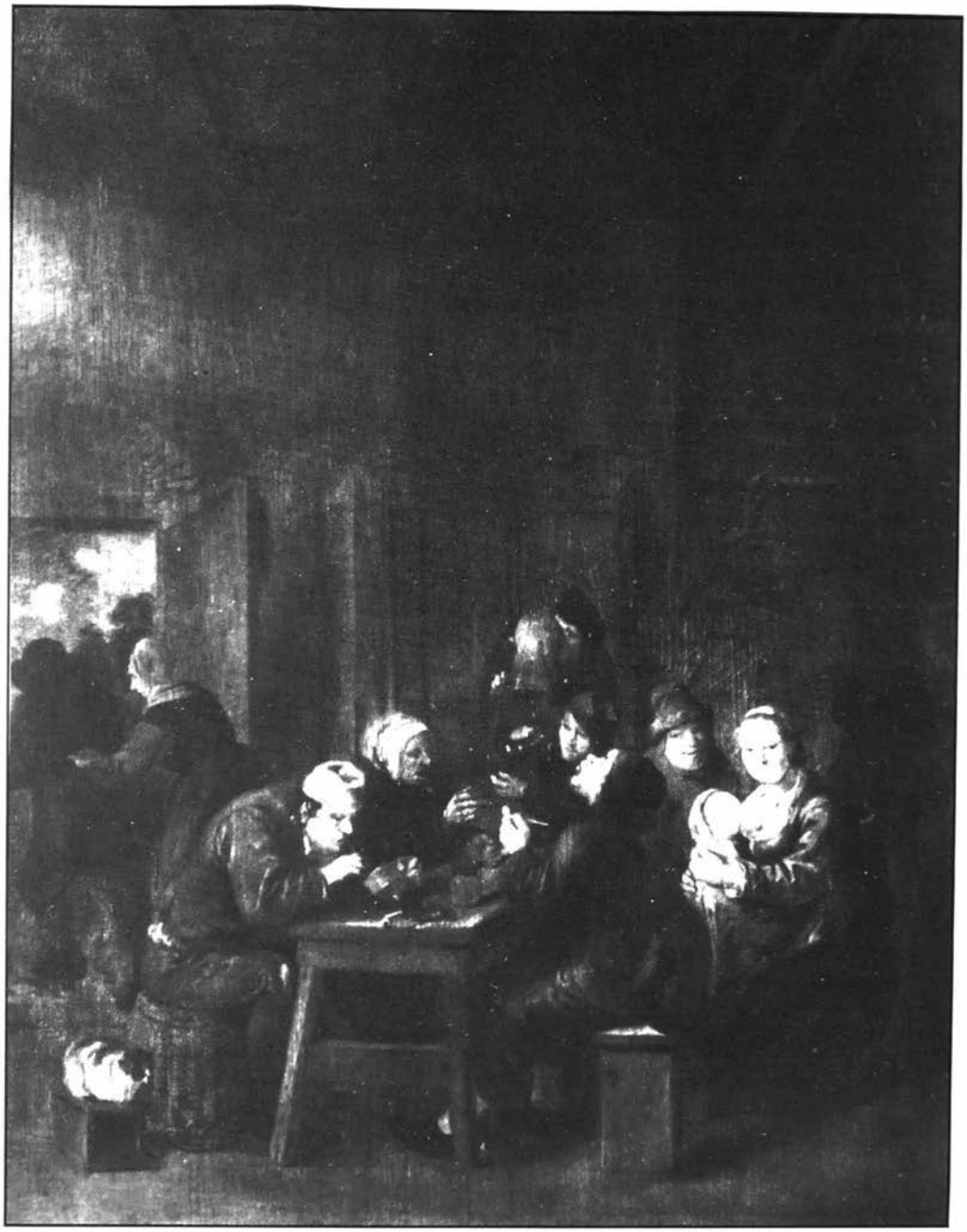
Detail van "Kroegtafereel", door Jan Van Craesbeek (1605-1661). Uit "Drinken in het verleden", Leuven, 1973, kat. nr. 174.

(12) K. SCHULZ, *Neue Studiën zum spätmittelalterlichen Gesellenwesen,* Zeitschrift für Historische Forsung, 11 (1984), pp. 61-68; W. REININGHAUS, *Zur methodik der Handwerkgeschichte des 14.-17. Jahrhunderts,* Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftgeschichte, 72(1985), pp. 369-378.

(13) J.J. ROBERTS, *Das Alkoholkonsum Deutscher Arbeiter im 19. Jahrhunderts,* Geschichte und Gesellschaft, 6(1980), pp. 220-242.

(14) P. BURKE, *Popular Culture in Early Modern Europe,* London, 1978.

(15) A. BURDET, *La danse populaire dans le Pays de Vaud,* Basle, 1958. A.P. MOORE, *The Genre Poissard and the French Stage of the Eighteenth Century,* New York, 1935.

Jan Miense Molenaer (1605-1688) "Herbergtafereel" (Brussel, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten). Copyright K.I.K., Brussel.
In één prent worden hier de belangrijkste bezigheden in de 17e eeuwse kroeg weergegeven : het genieten van een pijp, het drinken van een pint bier, het sociaal kontakt... Het vrijende koppeltje is illustrerend voor de vrees bij de geestelijke overheid die de herberg als een oord des verderfs beschouwde. De zogende moeder bewijst dat het wel degelijk om een plattelandsherberg gaat. Veel meer dan op het platteland waren in de steden de vrouwen in de herberg taboe.
Dronken klanten worden door de waardin op een kordate manier buitengewerkt.

Inleiding (1)

De herberg vervult in het dagelijkse leven een belangrijke kulturele en sociale funktie, en dit ondanks de talrijke ontspanningsmogelijkheden die de huidige tijd ons te bieden heeft. In de 17e-18e eeuw, een periode waarin de herberg - naast de kerk - de enige verzamelplaats was voor de bevolking, was deze sociaal-kulturele rol nog veel totaler. Vooral op het platteland speelden bijna alle vormen van ontspanning zich af in en rond de herberg. De herberg was niet alleen belangrijk als theater, als centrum van zang, dans en spel, maar zij droeg ook bij tot de verspreiding van nieuwe ideeën en was hét forum voor het voeren van diskussies. Dat dit een delikate zaak was, zagen zowel Kerk als Staat zeer vlug. De Kerk beschouwde het ontspanningsleven in de herberg als zondig. Het hield immers de gelovigen weg uit de goddelijke dienst en het gemengd karakter van de ontspanning bevorderde de betrekkingen voor of buiten het huwelijk. De wereldlijke overheid trachtte de kontrole op het ontspanningsleven zo strikt mogelijk te houden omdat zij er zich van bewust was dat feest en geweld vaak in elkaars verlengde liggen. De Franse historicus Y.M. Bercé stelt dat revolte vaak niets anders is dan een herbevestiging van de gemeenschap en de bestaande orde en dat de soms gewelddadige feesten op geen enkel moment een gevaar voor de sociale orde inhielden(2). Dit kan juist zijn voor de geïnstitutionaliseerde feestelijkheden zoals karnaval en de kermissen, maar uit de bronnen blijkt duidelijk dat de overheid naast dergelijke feestelijkheden geen uitbundige ontspanningsvormen duldde.

In dit artikel zoeken we een antwoord op twee vragen. Eerst en vooral bekijken we hoe de kerkelijke en wereldlijke overheid stond tegenover de ontspanning, wat toelaatbaar werd geacht en wat verboden was. Daarna gaan we wat dieper in op het ontspanningsleven in de herberg zelf: wat speelde men, hoe verliep dit, tot wat leidde het. We zullen hierbij uitgaan van een aantal procesbundels in verband met het ontspanningsleven omdat zij ons niet alleen een beeld geven van wat allemaal gebeurde in en rond de herberg, maar ook hoe de overheid daarop reageerde en wat haar motivatie was voor eventuele vervolging.

1. DE TEORIE: DE HOUDING VAN KERK EN STAAT TEGENOVER DE ONTSPANNING IN DE HERBERG

1.1. Inleiding: de notie "vrije tijd" in het Ancien Regime

Het antwoord op de vraag hoe de 17e-18e eeuwse plattelandsbewoner stond tegenover vrije tijd is reeds lange tijd een diskussiepunt tussen vooraanstaande historici. Voor de Kerk was dat heel eenvoudig: "vrije" tijd als dusdanig bestond niet. Immers, niets doen leidde tot onreine

---

(1) Dit artikel is een gedeeltelijke verwerking van mijn licentiaatsverhandeling, B. DE BRUYNE, *De herberg in het Land van Waas. Bijdrage tot de studie van het herbergwezen op het platteland tijdens de 17e en 18e eeuw,* RUG, Gent, 1987, 306 p.
Deze bijdrage beoogt echter niet het onderwerp te belichten zoals in de studie *Drinken in het verleden.* Tentoonstelling Stedelijk Museum Leuven, juni - augustus 1973, waar o.a. *Het drinken in de kunst* (p. 100-169) behandeld wordt!

(2) BERCÉ (Y.M.), Fête et révolte. Des mentalités populaires du XVI au XVIIIe siècle, Paris, Hachette, 1976, pp. 73-74.

gedachten. De zevende dag, die door God als rustdag was ingesteld bij de schepping, was een dag die aan God gewijd moest worden en was dus geenszins een vrije dag : hoogmis, vespers, lof en individueel gebed zorgden voor een gepaste "heilige" ontspanning(3).

Chris Vandenbroeke wees er op dat de reële vrije tijd van de 17e-18e eeuwse plattelandsbewoner conjunktuurgebonden was. Hij sprak in dit verband van een "pallieter-mentaliteit van het Ancien Regime"(4). In tijden van hoogkonjunktuur, met hoge lonen en stijgende koopkracht, verkoos men meer vrije tijd boven het aanleggen van een spaarreserve. Immers, bij hoge lonen kon men door minder te werken toch nog een voldoende inkomen handhaven. In periodes met dalende koopkracht greep er een omgekeerde reaktie plaats : men ging harder en langer werken om het gezinsbudget sluitende te kunnen houden en hechtte veel minder belang aan vrije tijd. Periodes met dalende koopkracht betekenden dan ook voor vele herbergiers een belangrijk verlies aan inkomsten...

Andere historici zijn het echter niet eens met deze visie van Vandenbroeke. Hoe dan ook, vrije tijd was in de 17e-18e eeuw wel effektief echt belangrijk. Er was dan ook echt niet zoveel nodig om het werk stil te leggen. De meest banale feiten - zoals het vertrekken op reis of het terugkeren - konden aanleiding geven tot grote feestelijkheden. Alles wat ook maar enigszins het monotone van het dagelijkse leven doorbrak had nieuwswaarde en diende uitgebreid besproken te worden. In dit opzicht werd door sommige auteurs de vraag geopperd of ook het geringe verzuim van de kerkelijke zondagsplicht niet gebeurde vanuit die behoefte aan sociaal kontakt : het wekelijkse rendez-vous na de eucharistie behoorde - en behoort ook vandaag nog - tot de meest essentiële elementen van de sociabiliteit.

1.2. De houding van de Kerk tegenover ontspanning(5)

Hoewel de Kerk zich steeds heeft verzet tegen gemengde ontspanning en overdadig herbergbezoek, heeft ze er onrechtstreeks toe bijgedragen. De verplichte navolging van de zondagsrust en de rust op kerkelijke feestdagen leidde in de 17e-18e eeuw op het platteland tot een rëeel vervelingsprobleem : bij de aanvang van de 17e eeuw bestond de kalender onder andere uit 44 kerkelijke feestdagen. Voegt men daar de 52 zondagen aan toe, dan komt men aan een totaal van 96 kerkelijk verplichte rustdagen, dit wil zeggen meer dan één vierde van het jaar. Aangezien er op het platteland weinig alternatieve ontspanningsmogelijkheden waren kon men dit vervelingsprobleem maar op één manier oplossen : de tijd doorbrengen in de herberg...

Tegen twee vormen van ontspanning is de Kerk zeer heftig tekeer gegaan. Eerst en vooral was er de gemengde ontspanning, die volgens de Kerk enkel aanleiding kon geven tot onkuisheid. Vooral de gemengde samenkomsten van de jeugd werden scherp veroordeeld, en

---

(3) Een boeiende synthese van de kerkelijke visie t.o.v. vrije tijd vindt men in ART (J.), *Van Heilige tijd naar vrije tijd,* Spieghel Historiael, 18(1983), pp. 594-598, ill.

(4) VANDENBROEKE (C.), *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk,* Beveren, Orion, 1981, pp. 225-240.

men hield de ouders voor dat zij voor dergelijke zaken verantwoording zouden moeten afleggen bij het laatste oordeel. Vele ouders waren hierover echter een totaal andere mening toegedaan. Zij stuurden hun kinderen vaak doelbewust naar de herberg; het was immers de enige mogelijkheid op het platteland om een degelijke partner op de kop te tikken.

Daarnaast verzette de Kerk zich tegen iedere vorm van profane ontspanning die een gevaar vormde voor de ontluistering van de kerkelijke ceremoniën. Zo werd heftig van leer getrokken tegen de banketten en braspartijen die volgden op doopsel en huwelijk, ja zelfs na een uitvaartdienst of tijdens een bedevaart. In de 17e-18e eeuw werden trouwens om deze reden enkele bedevaartoorden gesloten. Ook het theater, oorspronkelijk bedoeld als het ten tonele brengen van bijbelse gebeurtenissen, werd hieraan onderworpen : zowel inhoud als spelers moesten vooraf door de bisschop en de deken goedgekeurd worden. De dans werd scherp veroordeeld als onzedig.

Een belangrijk gevolg was dat de Kerk zichzelf op die manier in een kultureel isolement plaatste. Het verbod aan de geestelijkheid om herbergen te bezoeken, te roken, te dobbelen of te kaarten leidde er toe dat de dorpspastoor zich strikt genomen moest afzonderen van de parochiegemeenschap voor zijn ontspanning. Nochtans is een levendig kontakt tussen pastoor en parochianen essentieel voor een goede verstandhouding. Vandaar dat de lokale geestelijkheid zich vaak heel wat soepeler opstelt tegenover de herbergontspanning dan de synodale bepalingen, mede vanuit de overweging dat er nu eenmaal geen andere ontspanningsmogelijkheden voorhanden waren en dat vesper, lof en gebed bezwaarlijk als ontspannend konden worden voorgesteld.

Het is belangrijk deze kerkelijke houding ten aanzien van de ontspanning goed voor ogen te houden. De wetgeving van de wereldlijke overheid is immers in zeer grote mate bepaald door en tot stand gekomen onder druk van deze kerkelijke visie. Kerk en Staat sloegen op het vlak van de beperking van de ontspanning de handen in elkaar, elk vanuit een heel verschillende motivatie, maar beiden met hetzelfde doel : de bevolking braaf en werkzaam houden.

1.3. De houding van de wereldlijke overheid tegenover ontspanning : de wetgeving terzake

1.3.1. De nationale wetgeving

Op geregelde tijdstippen heeft de nationale overheid algemene plakkaten met betrekking tot het herbergwezen uitgevaardigd. Met name in 1531, 1683 en 1779 werden dergelijke verordeningen afgekondigd, waarbij men vooral het ontspanningsleven in de herberg viseerde. Zo

(5) Een uitstekend overzicht van de kerkelijke rechtspraak vindt men bij DE BROUWER (J.), *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*, Tielt, 1971-1972 (2 delen). Zie ook DE BROUWER (J.), *De kerk en het ontspanningsleven omstreeks 1700*, Spiegel Historiael, 11(1976), pp. 209-215, ill.

legde men beperkingen op inzake het tappen tijdens zon- en feestdagen (men mocht geen bier of wijn schenken tijdens de goddelijke dienst van de hoogmis en de vesper), het aantal kermissen en de duur ervan, het maximum toegelaten aantal genodigden op huwelijksfeesten en uitvaartbanketten, enzovoort. Vooral de ordonnantie van 21 juli 1779, uitgevaardigd door Maria Theresia, betekende voor het ontspanningsleven in de herberg de doodsteek. Niet alleen werd het aantal herbergen per dorp drastisch beperkt (in het land van Waas werden in sommige dorpen tot 70 % van de aanwezige herbergen gesloten), maar ook het ontspanningsleven werd nu zeer streng gereglementeerd : er mochten niet meer dan twee kermissen per jaar worden gevierd, het werd kinderen verboden in de herberg te verblijven (zelfs wanneer de ouders er bij waren) en schietwedstrijden mochten enkel nog door erkende schuttersverenigingen georganiseerd worden. Bovendien werden nu voor het eerst op nationaal vlak verplichte sluitingsuren aan de herbergen opgelegd : 20 uur tijdens de wintermaanden (van oktober tot maart) en 21 uur tijdens de zomermaanden (van april tot september). Voorheen was het bepalen van de sluitingsuren steeds een bevoegdheid van de lokale overheden geweest zodat de sluitingsuren van gewest tot gewest, ja zelfs van gemeente tot gemeente konden verschillen. Dit bracht uiteraard soms de nodige problemen mee wanneer een herbergier van het ene dorp naar het andere dorp verhuisde en onwetend was over het verschil in wetgeving...

Daarnaast echter vroegen vele overtredingen om specifieke ordonnanties die één bepaald aspekt van het ontspanningsleven behandelden. Grosso modo kunnen we daarin volgende onderwerpen onderscheiden : het onderhouden van zon- en feestdagen; jeugd in de herbergen-gemengde ontspanning; kansspelen, kaart- en dobbelspelen. We behandelen deze themata in afzonderlijke punten.

1.3.1.1. Het onderhouden van zon- en feestdagen

De ordonnanties die hierop betrekking hadden stelden dat het verboden was voor de herbergiers om tijdens de hoogmis (dit wil zeggen tussen 8 en 11 uur 's morgens) en tijdens de vesper (tussen 13 en 15 uur) bier of wijn te tappen, tenzij voor klanten op doorreis, dus vreemdelingen. De geldboetes waren voor de overtredende klanten vrij zwaar, maar voor de herbergiers nog zwaarder : een ordonnantie van 1622 bepaalde dat een herbergier in overtreding 3 gulden moest betalen. Ter vergelijking : de klanten in overtredingen betaalden 24 stuivers...

Belangrijk is ook dat de overtreders zowel door een wereldlijke als door een kerkelijke rechtbank veroordeeld konden worden.

1.3.1.2. Jongeren in de herberg-gemengde ontspanning

Hoewel bepalingen hieromtrent reeds in de algemene ordonnantie van 1531 zijn opgenomen, dateert de vroegste ordonnantie die uitsluitend over dit onderwerp handelt pas uit 1682. Het is een uitloper van een herderlijke brief van de Mechelse Aartsbisschop Alphonsus, handelend over het overdadig herbergbezoek door jongeren,

"om te drincken ende te dansen ende te verblijven tot spade inden doncker (...) soodanighe oneerlijcke liedekens worden ghesongen, soodanighe aenraekinghe worden gesocht ende gheploghen, soovele dertelheden ende vuyligheden (...) worden ghedaen, dat het eenen Schroom geeft aen alle Godt-vreesende Menschen, daer van alleenelijck aenhoorende het verhael"(6).

Ergerlijke praktijken dus, waarover de aartsbisschop zich zorgen maakte. De ordonnantie die in 1682 wordt uitgevaardigd is geheel in de geest van dit schrijven opgemaakt en toont de samenwerking tussen Kerk en Staat duidelijk aan. Opmerkelijk is dat ook hier weer de herbergiers bij overtredingen dubbel zo zwaar gestraft worden dan de overtreders zelf: wanneer immers in een herberg gemengde samenkomsten plaats hebben, is in de eerste plaats de herbergier die dit toelaat schuldig...

In de ordonnanties wordt vaak ook het gebrek aan medewerking vanwege de plaatselijke overheid, met name de baljuws en de meiers, aangeklaagd. Zij worden aangemaand de ordonnanties strikt op te volgen, de overtredingen op te sporen en de overtreders te bestraffen. De weigering van de lokale overheid om al te repressief op te treden kwam inderdaad meermaals voor op het platteland. Vaak immers was de baljuw of de heer van het dorp zelf brouwer, die één of meerdere herbergen bezat. Een strenge kontrole van de drankgelegenheden druiste bijgevolg in tegen zijn eigen belangen. Het leidde soms tot echte vetes tussen de lokale overheid en de pastoor.

In het begin van de 18e eeuw viseerde men vooral twee vormen van gemengde ontspanning: de "spinninghen" en het schenken van "quanselbier".

De "spinninghen" of "labayen" zijn bijeenkomsten van jongens en meisjes in herbergen op het platteland, waar wordt gedronken, wordt gedanst en plezier wordt gemaakt. In de ogen van de geestelijkheid - en dus ook van de overheid - leiden dergelijke samenkomsten echter tot voorhuwelijkse betrekkingen, vuile praat, godslastering, dronkenschap en vechtpartijen. Opmerkelijk is dat de straffen voor de overtreders veel zwaarder zijn dan overtreders van stedelijke gemengde samenkomsten. De zonde van het labaïsme (d.i. bijwonen van labayen, zie boven) kan slechts met speciale toestemming van de bisschop vergeven worden, in tegenstelling tot de zonde van de bals en assemblées, de stedelijke tegenhangers van de "spinninghen"...(7)

Het schenken van "quanselbier" aan vrienden op de vooravond van het huwelijk of kort daarna, een gebruik waarmee de jongens afscheid namen van het vrijgezellenbestaan, werd eveneens officieel verboden. Het op het platteland wijd verspreide fenomeen ontaardde immers al te vaak in vecht- en braspartijen.

Wellicht vanuit de overtuiging dat tegen de kwaal van de gemengde ontspanning toch geen kruid gewassen was, blijkt de wereldlijke overheid vanaf het derde decennium van de 18e eeuw minder geneigd te

(6) *Placcaetboek van Vlaenderen,* Gent, IV, f° 1362.
(7) ART (J.), op. cit., p. 596.

Adriaan Brouwer (ca. 1605-1638) "Vechtpartij in een kroeg" (Brussel, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten). Copyright K.I.K., Brussel.
Eén van de grootste zorgen van de waard was het behouden van de rust en orde in de herberg. Vooral onder invloed van de drank en in het vuur van het spel konden de gemoederen hoog oplaaien, en als wapens werden dan veelal alle voorwerpen binnen handbereik gebruikt. Eén vechtpartij kon voor een bescheiden herberg dan ook rampzalige gevolgen hebben, wanneer alle huisraad sneuvelde.
Bemerk ook de speciale vorm van de stoel (rechts), een typische "pijprokers"stoel, waar de rugleuning eigenlijk dienst doet als elleboogsteun.

zijn om de kerk te volgen in haar strijd en worden de verordeningen zeldzaam : op nationaal vlak verschijnen er rond dit onderwerp geen ordonnanties meer na 1716. Ook de lagere geestelijkheid nam stilaan een soepelere houding aan. Mogelijk onder invloed van de ideeën van de Verlichting blijken steeds minder pastoors de synodale verordeningen en bisschoppelijke ordonnanties op dit vlak na te leven...

1.3.1.3. Kansspelen, kaart- en dobbelspel

Aanvankelijk wordt de houding van de overheid op dit punt gekenmerkt door een verregaande tolerantie. Begin 17e eeuw zijn de aartshertogen Albrecht en Isabella er immers van overtuigd dat de speelzucht nu eenmaal niet te bestrijden is. De ordonnantie van 1619 is dan ook niet echt repressief, maar hoopt enkel door het invoeren van een belasting op kaartspelen en dobbelstenen de vele misbruiken tegen te gaan en de speelzucht enigszins in te dijken.

In de 18e eeuw is van deze tolerantie echter niets meer te merken. Wellicht heeft één en ander te maken met de toenemende verarming, waarbij de gok- en speelzucht van de lagere klassen de toestand nog verergert en vele gezinnen aan de rand van het bankroet brengt. De overheid neemt dan ook drastische maatregelen. Het plakkaat van 19 februari 1704 verbiedt *alle* kaart- en dobbelspelen en voorziet een beloning voor degenen die overtreders verklikken. Op die manier hoopt men diegenen die uit noodzaak gokken via een financiële kompensatie voor verklikking van het gokken af te brengen. Herbergiers die de spelers toelaten in hun herberg riskeren niet alleen een boete van 600 gulden en sluiting van de herberg, maar tevens het verbod nog elders een herberg te mogen openen. Tegelijkertijd wordt ook benadrukt dat afspraken die in verband met gokspelen en weddenschappen worden gemaakt geen enkele juridische verplichting inhouden.

Vanaf het tweede kwart van de 18e eeuw duikt een nieuwe vorm van kansspel op : de roulette. Ook dit spel wordt vrij snel (1738) bij de verboden gokspelen gerangschikt.

Alle verordeningen ten spijt heeft de overheid nooit kunnen voorkomen dat gok- en kansspelen een wezenlijk onderdeel van het ontspanningsleven in en rond de herberg bleven uitmaken.

1.3.2. De wetgeving in de kasselrij van het Land van Waas

Veel vroeger dan de nationale wetgeving heeft de plaatselijke overheid zich op de reglementering van het ontspanningsleven geworpen. Zo voorzagen de lokale voorgeboden reeds in de 16e eeuw gereglementeerde openingsuren voor het herbergwezen, iets wat op nationaal vlak pas zou gebeuren in de ordonnantie van 21 juli 1779. Doorgaans maakte men hierbij een onderscheid tussen de wintermaanden en de zomerperiode. De boetes schommelden van dorp tot dorp maar lagen over het algemeen vrij hoog. Uit de progressieve verhoging van de boetes en de striktere uurregeling in de loop van de 17e-18e eeuw kan men afleiden dat de naleving van de bepalingen lang niet algemeen was. Bovendien blijkt uit de procesvoering terzake dat de voorgeboden rond de sluitingsuren voor verschillende interpretaties vatbaar waren. We zullen hier later nog op terugkomen.

Ook wat betreft het dansen en de gemengde ontspanning zijn de lokale overheden reeds vroeg in de 16e eeuw opgetreden. Men viseerde daarbij niet alleen het dansen en feestvieren in de herbergen, maar eveneens de samenscholingen ter gelegenheid van een spel of een wedstrijd die meestal op straat plaats vonden. De voorgeboden van Kruibeke voorzagen bij al deze verbodsbepalingen in 1776 nog een belangrijke nuancering : gemengde ontspanning mocht wanneer hier een voorafgaandelijke toestemming van de baljuw voor was bekomen. Verder onderzoek zou moeten uitwijzen of alle aanvragen zomaar werden ingewilligd en of alle gemengde bijeenkomsten wel voorafgaandelijk werden aangevraagd.

Met betrekking tot de spelen in de herbergen zijn er grote verschillen van dorp tot dorp vast te stellen. De meeste Wase gemeenten verboden het kaart- en dobbelspel zonder meer. Op het kaarten of dobbelen tijdens de goddelijke dienst stonden zelfs nog zwaardere straffen. In Rupelmonde daarentegen blijkt uit de voorgeboden van 1529 dat het kaartspel wel toegelaten was, zij het met enige beperkingen wat betreft het tijdstip (niet na 22 uur). Opmerkelijk in dit verband is ook dat het hoofdcollege van het Land van Waas de lokale overheden heel dikwijls moet aanmanen de bepalingen betreffende de kaart- en dobbelspelen ernstig te nemen en strikt op te volgen. Het is inderdaad niet uitgesloten dat ook de plaatselijke gezagsdragers zich lieten verleiden door het spel en het gokken en op die manier de uitvoering van de ordonnanties terzake verhinderden.

Sommige parochies gingen echt heel ver in de reglementering van de ontspanning. Zo voorzagen de voorgeboden van Rupelmonde in 1753 een boete van 3 pond parisis voor wie tijdens de winter met sneeuwballen durfde gooien...

2. DE PRAKTIJK : DE ONTSPANNING IN DE HERBERG.

In het tweede deel van dit artikel wordt dieper ingegaan op de realiteit : hoe verliep de ontspanning op het Wase platteland in de 17e-18e eeuw en wat was de rol van de herberg(ier) hierbij ? We hebben ons hierbij vooral gebaseerd op de talrijke speciale verordeningen en de talrijke procesbundels die in verband met dit onderwerp bewaard zijn.(8)

2.1. Het naleven van de verordeningen betreffende de zondagsplicht en de verplichte sluitingsuren

We hebben reeds eerder gewezen op de inspanningen van de kerk om het herbergleven volledig lam te leggen tijdens de goddelijke diensten. De meer genuanceerde houding van de wereldlijke overheid leidde er toe dat op het algemeen tapverbod tijdens de goddelijke dienst een uitzondering werd gemaakt voor het bedienen van reizigers die de herberg aandeden. Zo lag natuurlijk ook voor de lokale bevolking de weg open om tijdens (hoog)mis en vesper gauw een pintje te

(8) Rijksarchief Gent, *Fonds Kasselrij Land van Waas*. Zie ook de diverse gemeentearchieven van het Land van Waas in de Rijksarchieven te Gent en Beveren-Waas en de stadsarchieven van St-Niklaas en Lokeren.

nuttigen... De herbergen konden trouwens ook onrechtstreeks een bedreiging vormen voor het bijwonen van de eucharistieviering. Zo klaagt in de 17e eeuw de deken van St.-Niklaas het herbergbezoek na de mis aan. De mannen die naar de vroegmis gaan, blijven daarna zo lang talmen in de herbergen dat de thuisblijvers niet tijdig kunnen afgelost worden en zo de kans niet krijgen naar de hoogmis te gaan. De deken pleit dan ook resoluut voor een totaal verbod op het schenken van bieren en wijn in de herberg vóór de middag(9).

De processen in verband met het tappen of drinken tijdens de goddelijke dienst zijn heel talrijk. Uit de diskussies blijkt dat de verordeningen vatbaar waren voor meerdere interpretaties. De diskussie tijdens de rechtszaak spitst zich bijna altijd toe op de vraag of de verordeningen enkel slaan op het drinken in de herberg tijdens de goddelijke diensten dan wel of zij ook het verblijven tout court in de herberg tijdens hoogmis en vesper verboden. In dit opzicht is het proces dat in 1692 voor de Raad van Vlaanderen wordt gevoerd tussen de stadhouder van Stekene en een schipper, Jan van Goethem, zeer interessant(10). Het betreft een overtreding op de plakkaten in verband met de eerbiediging van de goddelijke dienst. Van Goethem roept inderdaad ter verdediging in dat het gewoon verblijven in de herberg tijdens de goddelijke dienst niet verboden is. De stadhouder haalt echter nog een tweede argument aan : het rumoer dat ten gevolge van het gesprek tussen Van Goethem en zijn metgezel te horen was tot op straat is reeds voldoende om hem te vervolgen... De plakkaten verbieden immers ook het maken van lawaai op straat tijdens de kerkelijke diensten. Maar ook daarvoor heeft van Goethem een antwoord klaar : de geest van deze wetsbepaling is dat tijdens de goddelijke diensten geen rekreatie mag gebeuren. Welnu, hij voerde met zijn metgezel besprekingen over een af te leveren vracht. Een zakelijk gesprek dus en geenszins rekreatief... Uit dit proces blijkt dus duidelijk dat over de wetgeving veel gediskussieerd kon worden. Vaak speelde dat in het voordeel van de beschuldigde.

Bij de processen in verband met het tappen na sluitingstijd komt vooral de vraag naar de effectieve "schuld" van de herbergier naar voor als punt van diskussie. Kan men immers een herbergier die onwetend is over het uur beschuldigen van overtreding van de wet? Ja, volgens de overheid, hij moet er namelijk voor zorgen in staat te zijn de wet na te leven. De herbergier zelf is echter meestal een andere mening toegedaan. Deze problematiek wordt mooi geïllustreerd met het proces dat in 1736 voor de Vierschaar van St.-Gillis-Vrasene wordt gevoerd tegen Joos Zaman, op beschuldiging te hebben getapt na 21 uur(11). De herbergier verdedigt zich echter door op te werpen dat de afstand tussen zijn herberg en de parochiekerk van St.-Gillis driekwart uur gaans bedraagt en hij het uur dus niet kan horen slaan. Hij argumenteert dat de straf enkel slaat op degenen die in volle weten-

(9) Interessante gegevens over de houding van de kerk tegenover gemengde ontspanning, herbergen en ontspanning in het algemeen in het Waasland treft men aan in SCHOENAERTS (J.), *Kerk en gelovigen in de dekenij Waas in de 18e eeuw*, Leuven, Universitaire Pers KUL, 1971-979.

(10) Rijksarchief Gent, *Raad van Vlaanderen*, n° 25.139-Processen.

(11) Rijksarchief Beveren, *Oud Archief St-Gillis-Vrasene*, n° 4601-Proces.

schap dergelijke overtredingen begaan. Aangezien zijn onwetendheid verklaard kan worden door de grote afstand tussen zijn herberg en de parochiekerk is hij vrij van vervolging. De stadhouder is echter een heel andere mening toegedaan : het hoort nu eenmaal bij het beroep van herbergier zich behoorlijk over het uur te informeren.

De problematiek van een uurregeling is vooral met het platteland verbonden. De stedelijke herbergiers konden zich immers richten naar de stadsomroeper om te weten wanneer zij dienden te sluiten. De herbergier die afgelegen op het platteland woonde kon dit niet en was dus aangewezen op andere middelen. Het zich aanschaffen van een staande klok was alleen voor welstellende herbergiers weggelegd. De anderen moesten zich behelpen met de stand van de zon, het luiden van de kerkklokken of andere lapmiddeltjes...

Een tweede diskussiepunt gold het houden van banketten en feesten door broederschappen, gilden en confrerieën. Dergelijke gelagen duurden vaak tot diep in de nacht en bij de processen die hieruit voortvloeiden was er steeds diskussie of dergelijke feesten geen uitzondering op de bepalingen betreffende de verplichte sluitingstijden toelieten.

De procedure die bij de procesvoering terzake werd gevolgd is in de loop van de 17e-18e eeuw ook gewijzigd. Aanvankelijk stelden de voorgeboden dat bij de overtredingen in verband met het onderhouden van de bepalingen betreffende zon- en feestdagen en de verplichte sluitingstijden geen getuigen vereist waren. De verklaring van een gerechtelijke ambtenaar - onder eed afgelegd - volstond om tot een proces over te gaan. Reeds in de eerste helft van de 17e eeuw moest men dit echter herzien, omdat de plaatselijke magistratuur (in casu de plaatselijke vierscharen) niet altijd even bereid was de eed van een gerechtsdienaar als voldoende bewijsmateriaal te aanvaarden. Het belang van de herberg in het volksleven en de vrees voor ongenoegen van de bevolking bij een al te repressief optreden zijn hieraan zeker niet vreemd. Vandaar dat het hoofdcollege van het Land van Waas in het tweede kwart van de 17e eeuw beslist dat de beschuldigingen van de gerechtsdienaar (baljuw, stadhouder of meier) gestaafd moeten kunnen worden met tenminste twee getuigen.

Samenvattend kunnen we stellen dat de overtredingen betreffende het onderhouden van zon- en feestdagen en de verplichte sluitingsuren veelvuldig voorkwamen. Het onderzoek heeft uitgewezen dat het aandeel ervan in het geheel van de overtredingen waarbij herbergen betrokken waren in de 17e eeuw ruim 70 % bedroeg. De diskussies hieromtrent gevoerd gingen meestal dezelfde richting uit :

1. Tappen tijdens de goddelijke dienst

- de vraag of de bepalingen slaan op het drinken in de herberg of ook op het verblijven in de herberg;
- de vraag of de bepalingen slaan op rekreatieve aktiviteiten of op alle bezigheden.

2. Het niet naleven van de sluitingsuren

- de vraag of de bepalingen enkel gelden voor opzettelijke overtredingen of niet : het argument van de herbergier i.v.m. onwetendheid over het juiste uur wordt doorgaans niet aanvaard;

- de vraag of de bepalingen enkel gelden voor partikulieren of ook voor vergaderingen van broederschappen, gilden en confrerieën.

2.2. Weddenschappen-kansspelen

De voornaamste gokspelen in de herberg waren uiteraard het kaartspel, het dobbelen (ook "tuysschen" genoemd) en de gewone weddenschappen. Naast deze traditionele kansspelen organiseerde men vaak tornooien waarbij men kon gokken op de winnaar. Ook het ganzespel, het triktrak-spel en het loterij-spel (de voorloper van het huidige "bingo") waren geliefde gokspelen. Zelfs het "kruizemunten", het kruis of munt spelen met een geldstuk, staat bekend als een fervent 17e-18e eeuws gokspel(12).

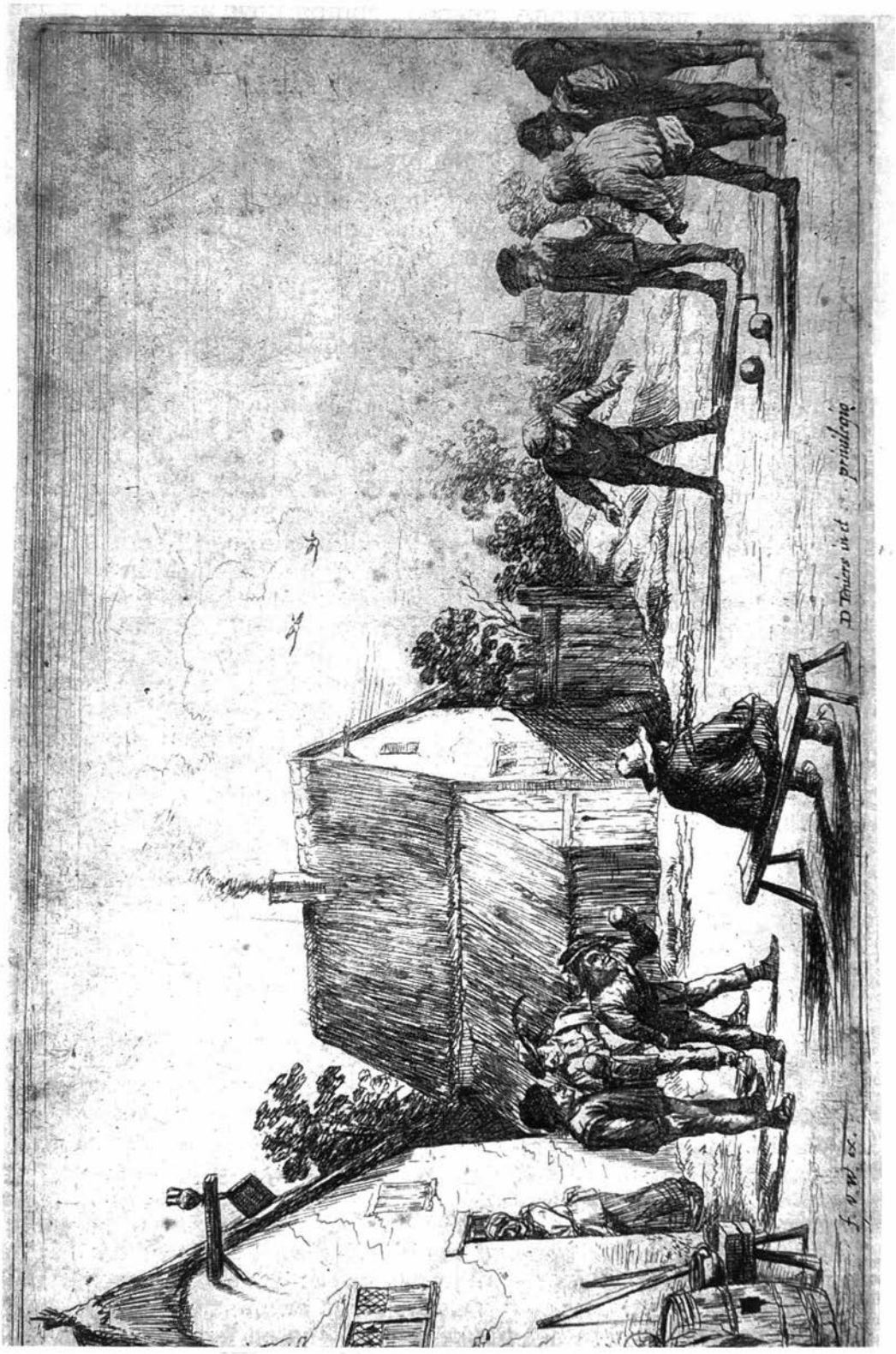
De vraag die men zich terecht kan stellen is in hoeverre de verbodsbepalingen werden nagevolgd en toegepast door de plaatselijke overheid. We hebben voor het gehele Land van Waas in de doorgenomen processtukken uit de 17e en 18e eeuw GEEN ENKEL PROCES teruggevonden waarin gokkers veroordeeld werden. Sterker nog, de enige stukken die betrekking hebben op weddenschappen handelen over het niet willen betalen van de afgesproken bedragen. Men kan zich afvragen waarom dergelijke klachten ontvankelijk werden verklaard, aangezien de vorstelijke ordonnanties uitdrukkelijk stelden dat de weddenschappen verboden waren en - en dit is voor ons van belang - de afspraken die hieromtrent werden gemaakt geen enkele juridische en bindende waarde hadden... Mogelijk ligt de verklaring in het feit dat de lokale overheid in het Land van Waas zich ook soms aan het gokken bezondigde en zichzelf dus bij het niet vervolgen van inbreuken op gemaakte afspraken in feite kon benadelen...

De processen in verband met aangegane maar niet nageleefde verbintenissen in verband met het gokken bevatten ook nog andere tegenstrijdigheden. Niet alleen wordt er gediskussieerd over de geldigheid van zaken die bij wet verboden zijn, maar eveneens opvallend is dat de eisende partij alles in het werk stelt om niet via verordeningen en wettelijke bepalingen maar via formele kenmerken (het "ritueel" van het weddenschap) gelijk te halen.

2.3. Ontspanningsspelen in de herberg

Eén van de meest populaire spelen in en rond de herberg was het balspel, in de bronnen meestal *"werreballen"* genoemd. Het was een kaatsspel dat vooral door jongeren werd gespeeld. De bal waarmee men speelde was redelijk groot, gevuld met pluis of wol, en langs de buitenkant met vet of olie ingesmeerd en glibberig gemaakt. Op die manier was hij moeilijk te grijpen en glipte hij steeds weg uit de hand. Het spel ging meestal gepaard met trekken en duwen omdat het de bedoeling was de bal in het eigen kamp te krijgen en het spel met twee ploegen werd gespeeld. Daar jongens en meisjes het spel vaak samen speelden wekte het trekken en duwen en het soms op elkaar vallen van de spelers opspraak bij de kerkelijke gezagsdragers. Het

(12) Zie in dit verband THEERENS (F.), *Op herbergbezoek te Brugge (1750-1850). Het tijdverdrijf in een 18e-19e eeuwse herberg*, Volkskunde, 84(1983), pp. 15-33.

"Vele herbergen bezaten een bolbaan..."
Ets "De bolspelers" naar David Teniers de jonge (Antwerpen 1610 - Brussel 1690).
Illustratie overgenomen uit : Renaat van der Linden, "Het bolspel in Vlaanderen, vroeger en nu", Zottegem, 1966, p. 209.

"werreballen" werd in het bisdom Gent in 1625 verboden als *"ludus inconguias"* (ongeoorloofd) en *"valde indecenter"* (zeer onzedig)(13). Nochtans hebben we ook hiervan in de gemeentearchieffondsen geen processen teruggevonden.

Het kaatsspel was trouwens niet zo eng met de herberg verbonden. Een groot aantal bolspelen waren dat wel : de pierbol, de krulbol, de gaaibol en de platte bol. Deze spelen werden vaak verboden om veiligheidsredenen of om de beschadigingen die werden aangebracht. Zo was het met de platte bol de bedoeling een vooraf afgesproken merkteken op de grond zo dicht mogelijk te benaderen. In Moerbeke merkte de overheid op dat de merktekens vaak zo ver gekozen werden dat er gevaar bestond dat onschuldige voorbijgangers geraakt zouden kunnen worden door de platte bol. In Stekene stelde het gemeentebestuur vast dat de speelzucht er toe leidde dat kasseistenen werden uitgegraven om er platte bollen van te maken (wat ongeloofwaardig klinkt), hetgeen als resultaat had dat de openbare weg vol kuilen kwam te zitten... Om dergelijke redenen werd het bolspel als dusdanig niet verboden maar wel werd het beoefenen van het spel op de openbare weg strafbaar gemaakt. Enkel in Stekene werd het bolspel zelf in 1743 verboden, aangezien het spel er was uitgegroeid tot een alternatief gokspel.

Over het algemeen kan worden gesteld dat het spel op zichzelf niet werd verboden. De bolders waren vaak in maatschappijen of gilden verenigd die hun tornooien meestal in één of andere herberg organiseerden. Vele herbergen bezaten trouwens zelf een bolbaan, gelegen in de achtertuin. De herbergiers van dergelijke herbergen zetten vaak zelf wedstrijden op het getouw of stelden spelmateriaal ter beschikking van de klanten. Tielrode lijkt zowat het centrum van de Wase bolspelers geweest te zijn. Vooral de opeenvolgende herbergiers van herberg "de Croone" organiseerden in de 18e eeuw regelmatig bolwedstrijden waaraan bolmaatschappijen uit het hele Waasland deelnamen. Ook Temse en St.-Niklaas bezaten belangrijke bolverenigingen.

Evenals het bolspel was ook het boogschieten vooral een zaak van maatschappijen en gilden. De herbergiers speelden hier eveneens vaak de rol van organisator en promotor. Het plakkaat van 21 juli 1779 onderkende dit trouwens en verbood uitdrukkelijk aan de herbergiers om klanten te lokken door het organiseren van schietwedstrijden.

Een processtuk uit 1759 maakt melding van nog een ander spel, namelijk het "kedtspel" : het met hoefijzers zo dicht mogelijk werpen naar een vooraf afgesproken merkteken. Hier gaat het om een 'werpspel'.

2.4. Theater en kermis

Verordeningen in verband met theater - afgezien van enkele plakkaten die de inhoud van de stukken aan banden legden - hebben we niet teruggevonden. De strijd tegen het toneelspel was vooral een zaak van de kerk. Op lokaal vlak trad vaak de pastoor als aanklager op. Zowel inhoud als spelers dienden aan een voorafgaande goedkeuring van bisschop en deken onderworpen te worden.

---

(13) JANSSENS (M.), *Een 17e eeuws verboden balspel*, Het Land van Beveren, 13(1970), pp. 44-49.

De herbergier speelde een belangrijke rol bij het tot stand komen van theaterstukken : hij stelde een deel van zijn ruimte ter beschikking of kon optreden als impressario die zelf vreemde rederijkerskamers, zangers, akrobaten of andere kunstenaars uitnodigde om in zijn herberg een optreden te verzorgen. In de steden doken er op het einde van de 18e eeuw reeds onafhankelijke schouwburgen op. Op het platteland ging het meestal om openluchttheater, waarbij het podium stond opgesteld in de tuin van een herberg. De rederijkerskamers hadden trouwens steeds één of meerdere herbergen als thuishaven. Een kort overzicht van de rederijkerskamers in het Waasland en hun banden met het herbergwezen toont dit overduidelijk aan. **Stekene** kende reeds op het einde van de 17e eeuw haar rederijkerskamer, "de Distelblomme", die achtereenvolgens vergaderde in "de Sterre" (tot 1740), "den Keyzer" (tot 1750), "de oude Roose" (tot 1756), bij herbergier Karel de Jonghe (eerst in "Stë Huybrecht" en daarna in "de Trompette" tot 1767), van 1767 tot 1775 afwisselend bij "de Roose" en "de Vier Emers" en vanaf 1775 terug in "St-Huybrecht".

In **Temse** waren er geruime tijd twee rederijkerskamers aktief. De "Wijngaertrancke" vergaderde in de gelijknamige herberg (sinds 1699). De "Leerzuchtige en Redeconstminnende Jonckheyt van de Eyckhof" voerde in de tweede helft van de 18e eeuw haar stukken op in "het Schildt van Machtelen". In **Tielrode** speelde de rederijkerskamer, aktief vanaf het derde decennium van de 18e eeuw, haar stukken in de herberg "St-Sebastiaan". **St-Niklaas** ging prat op de rederijkerskamer "de Goudblomme", die haar vertoningen gaf in "den Arent" maar vergaderde in "de Vierhemmers" en later in "den Engel". In **Kallo** voerden de "Konstiveraers van Calloo" geregeld theaterstukken op in "de Croone" en in **St-Gillis** vergaderden de rederijkers in "den Hert".

Vooral in St-Niklaas moet tegen het einde van de 18e eeuw het theater grote bijval genoten hebben. Rond 1780 hadden meerdere herbergen daar een eigen theater. De achterbouw van "het Boergouns Cruys" was omgebouwd tot toneel en auditorium, "de Gouden Appel" bezat een echte schouwburg waar één maal het Landjuweel was georganiseerd en de herberg "de Gouden Arendt" tenslotte was het gildehuis van de "Hoofdkamer der Rethorijken".

Bij de vervolging van theaterstukken is het opvallend dat naast de beschuldiging "het ongeoorloofd houden van spraeckspelen" ook steeds de beschuldiging "saete houden na 21 uur" (dus het tappen na sluitingstijd) voorkomt. Hiermee bedoelde men dat men tijdens de voorbereidingen en repetities na 21 uur nog in de herberg verbleef. Het was de enige manier om ook de herbergier - die toch een niet te verwaarlozen rol speelde bij het tot stand komen van toneelvoorstellingen - in de vervolging te betrekken.

Zoals ik reeds vermeldde kon de herbergier ook als impressario optreden. Zo bijvoorbeeld in Bazel waar herbergier Cornelis de Keirsmaeker in 1762 wordt vervolgd omdat hij zijn twee zonen had laten spelen in een "cluchte ofte comedie" in zijn herberg. Wellicht ging het hier niet om echt theater, maar waren de zonen van de herbergier komieken die een aantal sketches opvoerden om de klanten te amuseren. Het kan best zijn dat op die manier de draak werd gestoken met plaatselijke situaties of gezagsdragers...

Tot slot dient nog een woordje gezegd te worden over de kermissen. Vooral op deze gelegenheden werden de overtredingen met betrekking tot de verplichte sluitingsuren zeer streng vervolgd. Het was een methode om het kermisvieren zoveel mogelijk te beperken. Deze visie kaderde in de verlichte opvattingen van Maria Theresia en Jozef II die enerzijds de band tussen kermis en het religieuze feest waarnaar zij verwezen wou verbreken en anderzijds de massa werkzamer wou maken. Toch bestond ook hier op lokaal vlak veelal diskussie over de vraag of de bepalingen betreffende de sluitingsuren wel golden op kermisdagen...

De overheid verbood ook andere volksfeesten en volksgebruiken. Zo werd in 1629 door een ordonnantie van het hoofdcollege van het Land van Waas het vieren van het begin van de meimaand en het kappen en planten van meibomen verboden. De motivatie was drieërlei:

1. Men kiest voor het kappen van de meiboom altijd mooie, jonge bomen.
2. De meibomen belemmeren de openbare weg.
3. Er gebeuren teveel onregelmatigheden.

De ordonnantie richtte zich weerom voornamelijk naar de herbergier, voor wiens deur de meiboom doorgaans werd geplant, en wiens medewerking werd gevraagd bij het opsporen van overtreders. Herbergiers die weigerden de namen van de meivierders door te spelen naar de overheid of die de feestvierders onderdak verschaften, betaalden een boete van niet minder dan 30 pond parisis!

ALGEMEEN BESLUIT

De kulturele rol van de herberg was zeer belangrijk. Hoewel de overheid meermaals beperkingen oplegde en trachtte door reglementering een zekere kontrole op het openbaar vermaak uit te oefenen, bleek daar in de praktijk niet al te veel van in huis te komen. De wetgeving in verband met de sluitingstijden van de herberg was trouwens vatbaar voor interpretatie, hetgeen in de processen duidelijk naar voor komt. De overheid ging er steeds van uit dat het inherent was aan het beroep van herbergier er voor te zorgen in de mogelijkheid te zijn om de verordeningen en wetten na te komen. Verzachtende omstandigheden die door de herbergier soms naar voor werden geschoven, werden door de overheid meestal weggewimpeld. Vooral op het platteland sproten vele overtredingen nochtans voort uit het feit dat de herbergier niet altijd in staat was om het juiste uur te weten, daar waar in de steden een beroep gedaan kon worden op de stadsomroeper. Diskussies waren er ook steeds over de interpretatie van de wetten in verband met het tappen of het verblijven in de herberg tijdens de goddelijke diensten.

De beperkende maatregelen met betrekking tot het spelen, samenkomen en toneel opvoeren konden niet verhinderen dat er in de herbergen een zeer intens ontspanningsleven plaats vond. De herbergiers boden hun klanten vaak de nodige akkommodatie aan (aanleg van bolbanen, ter beschikking stellen van tuin of stallingen voor toneelopvoeringen) of organiseerden zelf wedstrijden of tornooien. In St.-Niklaas beschikten op het einde van de 18e eeuw meerdere herbergen

een eigen theater. Opmerkelijk is dat alle verordeningen ten spijt er heel weinig processen zijn gevoerd over de verboden vormen van ontspanning zoals de gokspelen (kaarten en dobbelen). De plaatselijke overheid liet in de praktijk blijkbaar vaak toe wat toch niet kon vermeden worden.

Het is vooral op het vlak van de ontspanning dat het spanningsveld tussen herberg en kerk het grootst was. Voor de kerk was de herberg een oord des duivels: het maakte mensen lui, onzedig en het hield hen weg van de eucharistie. De strijd tegen het herbergbezoek en de gemengde ontspanning is dan ook heel intens gevoerd, hierin met wisselend sukses gesteund door de wereldlijke overheid.

Bart DE BRUYNE

AANVULLENDE BIBLIOGRAFIE

E. ANDELHOF. *Kansspelen. a) De man met de paraplu, b) Koppen of letters c) met andere middelen, a) b) c)* ... OVZ 11 (1936) 82-84.

Idem. *Tuischspelen. Ankers en zonnen.* IVZ 12 (1937) 26-29.

A. DE COCK. *Kansspelen voor kinderen. Een mea culpa.* Volkskunde 19 (1906-1908) 239-41.

P. LINDEMANS. *Ruzie om pint. St.-Joost-te-Node 1663.* Ibid. 43 (1960) 157.

D. RAES. *Het kaatsspel in ons land.* OVZ 43 (1968) 137-152, 2 ill., met verbodsbepaling in 1685 te Gent, in 1663 grote kaatswedstrijd ter gelegenheid van de kermis, tussen Deinze, Tielt en Meulebeke, p. 144.

E. SEIPGENS. *Hoe (de herbergier) Mathis Knoups 'liberaal' en weer 'katholiek' werd.* In Nederlandsche Dicht- en Kunsthalle, Antwerpen 7 (1885) 6-22.

C. THEYS. *Vechtpartij in herberg te Oudergem,* 18e e. ESB 29 (1946) 93.

Idem. *Gevecht tegen officier, Oude Markt te Brussel, 1685.* Ibid. 31 (1948) 282.

Id. *Twist in herberg.* Volksspreuk. *1703.* Ibid. 442-47.

Id. *Herbergtwist te Kapelle-op-den-Bos. 1766.* Ibid. 41 (1958) 338.

E. van AUTENBOER. *Speelkaarten en kaartspelen te Antwerpen.* In Volkskunde 74 (1973) 44-48. Het streng optreden van de overheid tegen kaart- en kansspelers, vooral in de 16de eeuw.

Renaat v.d. LINDEN. *Het Bolspel in Vlaanderen. Vroeger en nu.* Zottegem, 1966. Verbodsbepalingen, o.a. op het kerkhof te Mechelen, verder te Antwerpen, Turnhout, waar ze o.a. met stenen bollen spelen, Westerlo, enz.

R.v.d. L. *Bolspel. p. 196. Verbodsbepaling* van bisschop te Gent voor kaatsen en bollen, op 12 juni 1622, vernieuwd in 1624, voor kaatsen en bollen in Nederland, p. 197.

STREEKDRACHTEN IN HET MEETJESLAND

De Oostenrijkse en de Franse periode.

Met de Oostenrijkse periode kwam er welvaart in Vlaanderen en dit was duidelijk merkbaar in de kledij. In 1792 verdween Gabriël De Somer uit Boekhoute tussen Eeklo en Assenede. Hij was van Boekhoute naar Gent gegaan voor de inhaling van keizer Leopold II. Hij droeg een blauwe laken kazak of overjas, een witte halsdoek, een witte vest, een zwarte broek, een zilveren zakhorlogie, zwarte kousen en zilveren schoenen en riemgespen. Hij droeg waarschijnlijk een kniebroek zoals dat de mode was op het einde van het Ancien Regime(1).

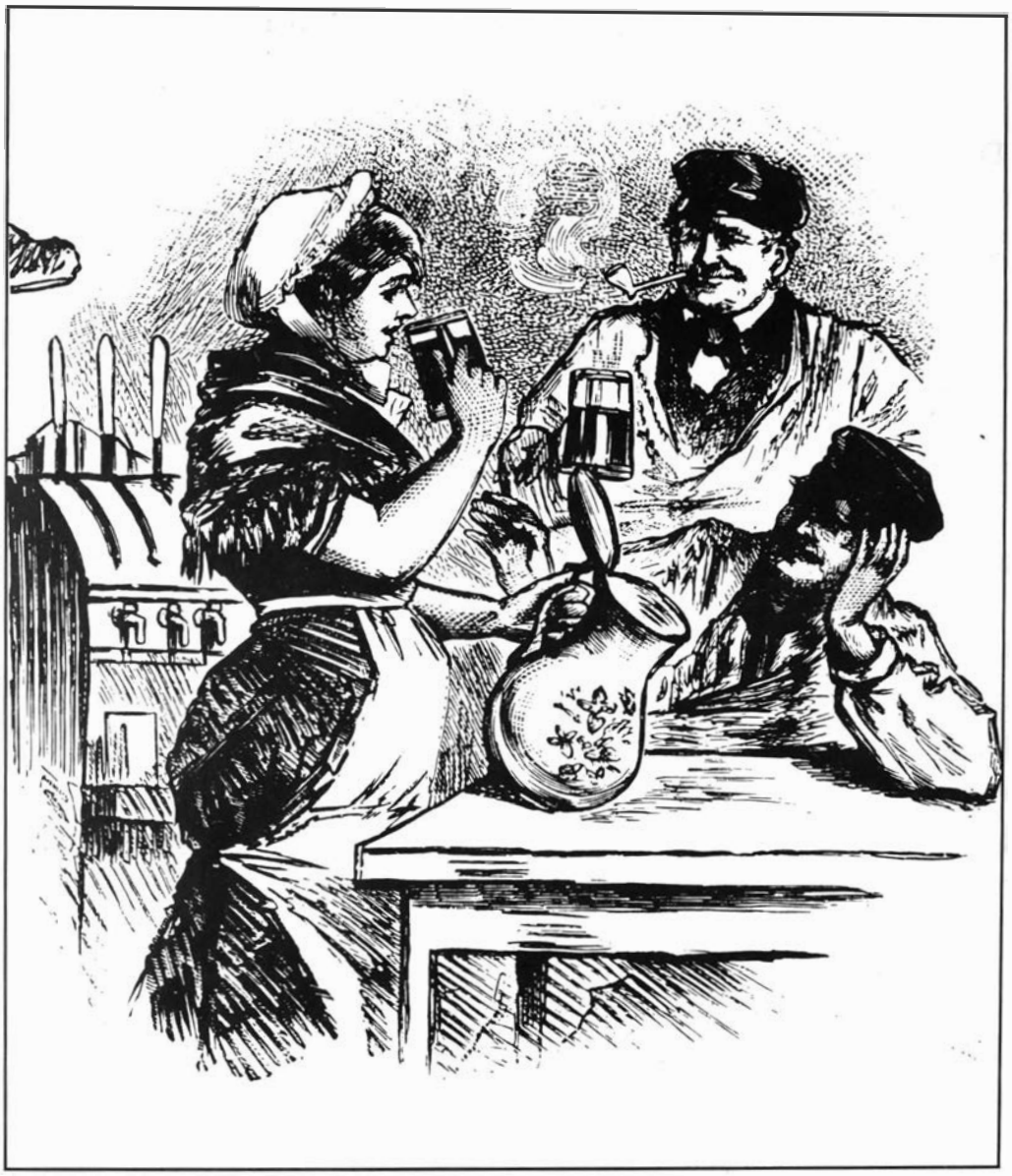
We krijgen een beeld van de streekdracht in de Franse periode aan de hand van de boedelstaten van Zomergem. De mannen droegen een lange linnen broek en een vest uit linnen of wol. In de zomermaanden droegen ze een boezeroen. Rond de hals paste een kravat of halsdoek. Laarzen en schoenen werden alleen gedragen op uitstap of bij feesten. Het dagelijks schoeisel was de houten klomp die 's zondags met teer geverfd was en opgeblonken werd. Rijkere boeren en burgers droegen een lange overjas, maar dat was duidelijk voor de geprivilegieerden. De vrouwen in Zomergem droegen het hemd, de borstrok, de onderrok, de wijde bovenrok en de blouse of het kleed. Op uitstap droeg men een kanten muts en een sjaal uit kant of gekleurde wol. De klederen werden beschermd bij het huiselijk werk tegen bevuiling door een schort en een overtrekmouw van satijn. In de winter droeg men een lange kapmantel en de wollen handschoenen. Tot de sieraden behoorden de broches, de lange kettingen en de oorringen. De schoenen waren versierd met zilveren gespen(2).

De periode 1830-1850.

Een beeld van de streekdrachten tussen 1830 en 1850 in het Meetjesland vinden we aan de hand van de signalementen of beschrijvingen van verloren gelopen of verdronken personen in het Bestuurlijk Memoriaal van de provincie Brabant. In 1833 trof men te Ertvelde een ongeveer 21-jarige doofstomme man aan, een analfabeet. Hij droeg een nieuwe blauwe lijnwaden kiel, een overkleed of redingote, dus een lange jas van blauw-grijs laken, een gestreepte vest, een zwarte half-zijden halsdoek, een grijze laken pantalon, schoenen, een casquet van blauw lijnwaad en een linnen hemd getekend J.I.B.(3). De blauwe kiel vormde de bescherming van de mooie jas. De man droeg een pantalon of een lange broek in tegenstelling tot de culotte of kniebroek die nog in gebruik was in die periode. In hetzelfde Ertvelde verdween

---

(1) H. VANNOPPEN. *De streekdrachtenproblematiek in Oost-Vlaanderen* in "Volkskunde in Vlaanderen. Huldeboek Renaat Van der Linden", 1984, p. 176-181.
(2) M. RYCKAERT. *Het sociaal-economisch aspect te Zomergem onder het Frans Bewind (1792-1815)* - Gemeentekrediet van België, juli 1964, p. 153-154.
(3) B.M.B. (Bestuurlijk Memoriaal van Brabant), 1833, XXVIII, p. 579-581.

De cafébezoekers droegen 's zondags ook een kiel. Dit was ook zo in het Meetjesland. Ontleend aan de "Nationale Illustratie", 1880, nr. 9, p. 5. Copyright Kon. Bibl. Brussel, X 388336.

in 1839 de 29-jarige Augustin Cortvrindt. Deze liep gekleed met een blauwe muts, een vest met mouwen van katoen, een groene pantalon. Hij droeg een paar schoenen, geen kousen en geen halsdoek(4).

Maria Theresia De Keyser, een 26-jarige krankzinnige dame verdween in 1839 uit Zomergem. Haar signalement: een katoenen muts, een "mantelken" van bruin katoen, een onderjak, een rok van stof "gezeyd Vlaming", kousen van blauw katoen, hoge holblokken, een voorschoot van wit lijnwaad, een hemd van grof lijnwaad(5). De katoenen muts behoorde tot de wekelijkse kledij in tegenstelling tot de kanten die eerder feestelijk was.

In 1840 haalde men te Waarschoot op het gehucht Wallemeersen uit de rivier de Liere het lijk van een onbekende man die 45 à 50 jaar oud was. Zijn beschrijving: een blauwe pantalon van vlas gemengd met katoen, een gilet van purper katoen met mouwen van grijs katoen en een kiel van blauw lijnwaad(6). In 1842 verdween Eligius-Franciscus De Jaegher, kwekeling van de Academie voor tekenkunst te Mechelen en woonachtig te Waterland-Oudeman. Hij was 19 jaar oud. Hij droeg een kamisool of vest, een gilet of ondervest, een pantalon van bazijn "gemengd koleur", een halsdoek van rood katoen met bloemen en een casquette van blauw laken(7). De blauwe casquette was waarschijnlijk gemaakt uit de laken stof die ook voor kielen gebruikt werd. Het was een pet die als voorloper mag bestempeld worden van de latere faas, een stijve muts met een klep. In 1842 trof men te Eeklo een onbekende doofstomme vrouw die 30 à 33 jaar oud scheen te zijn. Ze had "geen geleerdheid ontvangen", ze was dus analfabeet. Volgens haar tekens was ze afkomstig uit een gemeente 6 à 7 uur afgelegen van Eeklo omtrent de spoorweg Gent-Brugge. Ze zou gewerkt hebben bij een pachter die haar scheen mishandeld te hebben en die haar tenslotte wegjoeg zonder haar iets te geven. Toen ze in Eeklo aankwam was ze "in een zeer gevorderde zwangerschap". Haar beschrijving: een jak en een rok van grauwe sergie, een voorschoot van blauw lijnwaad, een halsdoek van siamoise katoen met rode "ruyten", een muts van neteldoek met geborduurde bloemen, zwarte kousen en schoenen(8). Een jak was een blouse die uitsloeg aan de lenden en zelfs rond 1830-40 b.v. in het Waasland redelijk lang was wat we kunnen afleiden uit schilderijen van de Wase schilder Basile De Loose. In hetzelfde jaar verdween Marie Declercq uit Merendree maar woonachtig te Lovendegem. Ze had op 1 november 1842 haar man Judocus Martens landbouwer te Vosselaere verlaten. Ze droeg een manteltje van blauw katoen, een jak van blauw katoen met kleine witte bloemen, een onderrok met rode strepen, een zwarte doek, een strooien hoed en zwarte kousen en schoenen(9). In 1843 werd te Evergem het lijk van een ongeveer 50-jarige man gevonden. Hij droeg een blauwe lijnwaden kiel, een vest van zomerstof met witte en blauwe strepen, een zwarte gilet, een pantalon van zwarte pilou, schoenen, een muts

(4) B.M.B., 1839, XL, p. 379.
(5) B.M.B., 1839, XXXIX, p. 557.
(6) B.M.B., 1840, XLII, p. 719.
(7) B.M.B., 1842, XLV, p. 47.
(8) B.M.B., 1842, XLVI, p. 817.
(9) B.M.B., 1842, XLV, p. 737.

van zwart laken en een lijnwaden hemd gemerkt L.L.P.(10).

In 1844 had de 13-jarige Rosalie Deruyter de ouderlijke woning te Eeklo verlaten. Ze droeg een kleed van bruin katoen met bloemen, een voorschoot van blauw katoen, een hemd van katoen, zwarte kousen, holblokken en een katoenen muts(11).

De voorschoot behoorde steeds tot de vrouwelijke streekdracht. In 1845 verdween te Sleidinge bakker Joannes-Baptista Geernaert, een 51-jarige man. Hij ging als volgt gekleed : een platte muts van blauw laken, een pantalon van blauw laken, een wit kleed of jas van coating, een gilet van zwart laken, kousen van grauwe breiwol, schoenen, een lijnwaden hemd gemerkt J.B.G., een half hemd, een katoenen neusdoek met rode ruyten. Hij droeg een reiszak bij zich en een kleine lijnwaden koffiezak(12). Het voorkomen van geruite of "geperkte" stof - men spreekt in de signalementen van "perken" in het Nederlands en van "carreaux" in het Frans - is opvallend voor de streekdracht van de 19de eeuw. In 1846 was te Zomergem Regina of Theresia Aernout verdwenen. Het was een schurftige dame met puisten in het gezicht. Haar signalement : een zwarte kap, een rode gelapte rok, een katoenen halsdoek met dammekens (zoals een dambord), een katoenen voorschoot met bloemen, een katoenen hemd en holle blokken(13). Het kleurrijke valt sterk op : de rode rok en de gebloemde voorschoot. We krijgen een beeld van de kinderkledij aan de hand van het signalement van Jan-Baptist Verloye, een 6-jarige jongen die in 1847 zijn geboortedorp Bellem verlaten had. Een broek en vest van zwarte pilou, een slechte zwarte muts, slechte kousen van grijze breiwol en holle blokken vormden zijn armzalige kinderkledij(14). Kinderen droegen dus ook holleblokken. In Poeke vond men in het korenveld het lijk van een man in 1847. Zijn signalement : een bruin gestreepte vest van zomerstof, een blauwe laken ondervest in slechte staat, de policiemuts en een oude muts van zwart laken, een blauwe kiel in plaats van een hemd, schoenen en geen kousen. In zijn zak vond men twee messen, 38 centiemen en een rode katoenen halsdoek(15). In Bassevelde werd op 23 augustus 1847 het lijk gevonden van een 55 à 60-jarige man. Hij droeg een blauwe kiel, een vest, een lijnwaden gelapte broek, een blauwe laken muts. Hij droeg geen hemd en geen hoofddeksel. De kledij was in slechte staat(16).

In 1847 was de 48-jarige Maria Savat uit Maldegem verdwenen. Ze was krankzinnig, ze sprak slecht en haar linkerhand was verminkt door verbranding. Ze liep er kleurrijk bij : een katoenen muts met rode bloemen, een blauwe katoenen jak, een rok van zwarte coating, een blauwe lijnwaden voorschoot, een katoenen hemd en holle blokken. De gebloemde muts behoorde tot de wekelijkse kledij. De klederen waren over het algemeen in slechte staat(17). In 1848 verdween een

(10) B.M.B., 1843, XLVIII, p. 648.
(11) B.M.B., 1844, XLIX, p. 40.
(12) B.M.B., 1845, LI, p. 625-627.
(13) B.M.B. 1846, LIV, p. 964.
(14) B.M.B., 1847, LVI, p. 603.
(15) B.M.B., 1847, LVI, p. 664.
(16) B.M.B., 1847, LVI, p. 695.
(17) B.M.B., 1847, LVI, p. 695.

Rosalie Bries. Ze was te Eeklo geboren, ze woonde te Deinze. Men vond haar te Mol en plaatste haar in de krankzinnigenkolonie te Geel. De kledijbeschrijving was niet meer nodig voor de opsporing(18). In 1848 werd te Aalter het lijk gevonden van een onbekende 60-jarige man. Zijn signalement: een lijnwaden hemd, een zwarte hoed, een blauwe grijze ondervest, een grijze broek met bruine of zwarte ruiten, "saeyette" kousen en holleblokken. De kledij was in slechte staat(19). Werkman Pierre Rowaen verdween op 21 mei 1848 uit Aalter. Hij droeg een rosse "vellen" muts, een vest in zomerstof, een broek van gestreepte zomerstof, een blauwe kiel en holle blokken(20).

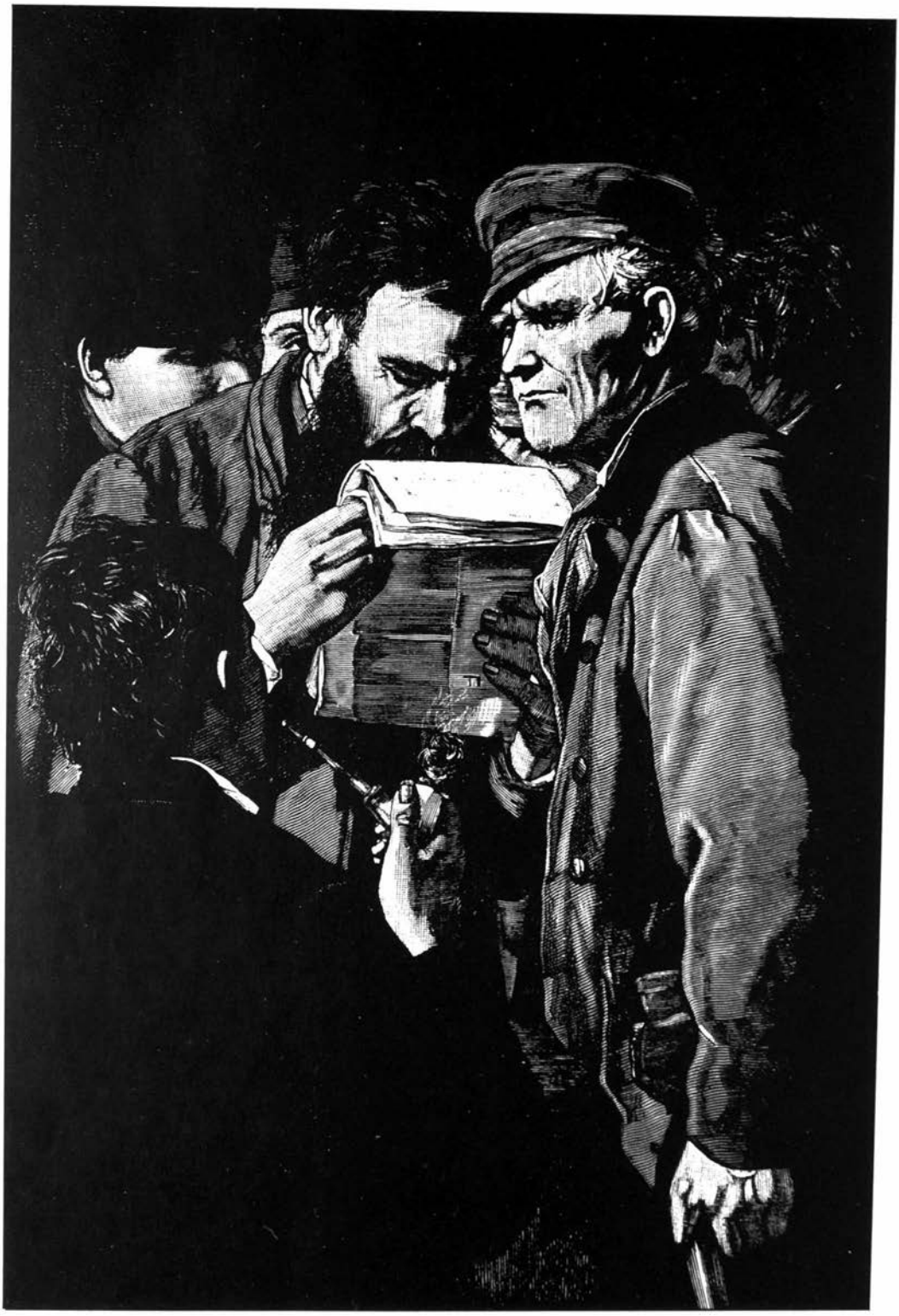
Kunstschilders kunnen ons een prachtig beeld geven van de streekdrachten, **Joseph Pauwels** werd op 16 december 1818 in Sleidinge geboren. Hij overleed te Gent op 12 maart 1876. Hij heeft heel wat portretten geschilderd. Zijn schilderij *"Begrafenis langs de Leie te Afsnee"* bewaard in het Museum van Schone Kunsten te Gent is een hulde aan de Oostvlaamse streekdracht. De mutsen, de kapmantels, de voorschoten en hoge hoeden wemelen hier door elkaar(21). Heeft deze schilder ook kledijen uit het Meetjesland op zijn schilderijen weergegeven?

De periode 1850-1880.

We onderzochten de streekdrachten in het Meetjesland tussen 1850 en 1880 eveneens aan de hand van signalementen. In 1856 vond men te Adegem in de Vaart van Schipdonk het lijk van een 13-14-jarige jongen gekleed met een zwarte ondervest met mouwen van zwarte pilou, met een gescheurde broek met zwarte en blauwe perken of ruiten(22).

Hendrik Moens, een gepensioneerd gendarm die aan vallende ziekte leed, verdween in 1855 uit Bassevelde. Hij droeg een paletot, een ondervest en een muts van zwart laken, een broek van courtil en laarzen(23). De 18-jarige Karel Lodewijk De Neve was in 1856 uit Aalter verdwenen. Zijn signalement: een vest van wollegoed met wit gemengd, een ondervest, een hemd van katoen, een zwarte halsdoek van stof gezegd Orleans, een versleten klak van rosse kleur, een grauwe zomerbroek, een kiel van blauw lijnwaad en schoenen(24). Het was een beeld van grauw Arm Vlaanderen. De krankzinnige Jan Van Yper, een 56-jarige man was in 1856 uit Evergem verdwenen. Hij droeg een hemd van wit lijnwaad, een wit gebreid slaaplijf, een ondervest van zwart laken, een broek van zwarte pilou, een kiel van blauw lijnwaad, grijze kousen en schoenen(25). Uit deze beschrijving

(18) B.M.B., 1848, LVIII, p. 1133.
(19) B.M.B., 1848, LVIII, p. 65-67.
(20) B.M.B., 1848, LVIII, p. 796.
(21) *Art. Joseph Pauwels* in "Romantic Painters" van Willem G. Flippo.
Art. *Joseph Pauwels* in "Berco Dictionnaire des peintres belges nés entre 1750 en 1875", p. 516.
H. VANNOPPEN. o.c., p. 177-178.
(22) B.M.B., 1856, LXXIV, p. 1247.
(23) B.M.B., 1855, LXXII, p. 1005.
(24) B.M.B., 1856, LXXIV, p. 219.
(25) B.M.B., 1856, LXXIV, p. 1204.

De boeren droegen de faas. Ook Tytgadt uit Gent schilderde "Laatste Nieuws in verband met de kiesuitslagen" met boeren die de faas droegen. Ontleend aan "Illustration Européenne", 10 jg., 12 juni 1880, nr. 32, p. 249. Copyright Kon. Bibl. Brussel, X 38211 c.

blijkt ook de enorme populariteit van de blauwe kiel. De Nederlanders noemden Leopold I spottend "de koning van de kieldragers". De "onnozele" 30-jarige Leonard Roels uit Adegem verdween in 1858 met een vest van grof blauw wollegoed, een broek in zeer slechte staat, een slaaplijf met strepen, sokken van grijs wollegoed, holleblokken en een zwarte muts(26). Amelie Landuyt uit Knesselare, een 22-jarige krankzinnige was in 1858 verdwenen. Haar beschrijving was de volgende: een jak van wit katoen, een rok van blauw ellegoed, een katoenen neusdoek (blauwe grond met kleine rode bloem)(27). Men vond haar terug maar het jaar daarop begin juni 1859 was ze opnieuw verdwenen. Toen droeg ze o.a. een blauw gestreepte rok en zwarte neusdoek met kleine rode bloemen en een katoenen kap met zwarte bloemen(28).

De 60-jarige krankzinnige Jan-Baptist Vandekerckhove uit Lovendegem verdween in 1861 met een zwarte broek, een vest van zomerstof, een muts van zwart laken, een rode ondervest, een gebreid slaaplijf, een lijnwaden hemd, een voorschoot van wit lijnwaad, en holle blokken(29). Is het de rode ondervest die we in de Kempen b.v. in het Museum van Heist op den Berg in de Antwerpse Zuiderkempen terugvinden als de rode baaien ondervest? De kledij van Vandekerckhove was over het algemeen in zeer slechte staat.

In Vinderhoute vond men in 1862 het lijk van een onbekende man in de Vaart Gent-Brugge. Deze droeg een hemd van wit lijnwaad, een half hemd van wit katoen, een broek en een jas van bruin wollegoed, een ondervest van zwart laken, een krawat van zwarte merino, een kiel van blauw lijnwaad, kousen van sayetten en schoenen met kleine stalen gespen(30). Een jaar later werd te Maldegem op het gehucht Veldhoek het lijk van een opgehangen ongeveer 19-jarige man gevonden. Zijn signalement: een katoenen hemd met blauwe en witte strepen, een katoenen ondervest met rode perken, een vest en broek van grijze zomerstof, witte kousen en een muts van zwart laken(31). In 1863 verdween de 17-jarige Clemence Fortie uit Evergem. Ze droeg een bruin katoenen kleed, een neusdoek van wollegoed met perken, een rok van blauw wollegoed, kousen van blauw katoen, hoge lederen schoenen en een mantel van castorine. Is castorine misschien het bont van een bever?(32) De 20-jarige August Mussche verdween in 1864 uit Eeklo. Zijn signalement: een muts van zwart laken, een versleten vest van blauw laken, een bruine zomerbroek met lappen op de knieën, een ondervest van bruin gestreept wollegoed, witte kousen en schoenen(33). In 1867 werd het lijk van een onbekende 65-jarige man uit de Vaart van Schipdonk te Zomergem gehaald. Hij droeg een versleten tijken broek, twee halsdoeken (één van grijze wol en één van zwarte zijde), een wit katoenen hemd, twee versleten kielen en holleblokken(34).

---

(26) B.M.B., 1858, LXXVIII, p. 600.
(27) B.M.B., LXXVIII, p. 741.
(28) B.M.B., 1859, LXXX, p. 641.
(29) B.M.B., 1861, LXXXIV, p. 419.
(30) B.M.B., 1862, LXXXVI, p. 907.
(31) B.M.B., 1863, LXXXVIII, p. 1290.
(32) B.M.B., 1863, LXXXVIII, p. 198.
(33) B.M.B., 1864, XC, p. 621.
(34) B.M.B., 1867, XCVI, p. 1573.

Hendrik Cocquyt uit Adegem verdween in 1868 op 34-jarige leeftijd. Hij woonde tijdelijk te Rijsel. Hij droeg 40 fr bij zich. Zijn kledij bestond uit een zwarte paletot waarvan een van de achterste slippen gelapt was, een zwarte broek, een zwarte ondervest met witte plekken en witte metalen knopen, witte halve kousen en laarzen(35). De 44-jarige knecht Jan-Baptist Mostaard verdween in 1869 uit Aalter. Hij droeg waarschijnlijk een pistool met twee ijzeren lopen, een 850 fr in goudstukken in 10 en 20 fr bij zich. Naast een broek in Engels leder, gelapt op zijn achterste en op zijn knieën, droeg hij een vest met witte en blauwe strepen, een zwarte laken muts met een lederen klep, halve kousen van grijs en wit wollen breiwerk en blokken(36). Engels leder is fluweel of floer. De zwarte laken muts met een lederen klep wijst reeds op een soort faas.

In 1875 werd te Vinderhoute in het bos het lijk gevonden van een 55-jarige man. Zijn signalement: een vest, ondervest en broek uit zwart wollegoed, een blauw hemd met strepen, slechte muilen en zwarte kousen. Men vond bij het lijk een ledig geldtasje en een paternoster met zwarte bolletjes(37). Het volgende jaar werd in dezelfde gemeente in de Vaart Gent-Brugge een lijk gevonden van een onbekende man. De beschrijving volgt hierbij: een blauw hemd met strepen, een zwarte wollen broek, een kiel, vest en broek van blauw lijnwaad, een wollen rosse ondervest, een blauwe neusdoek met strepen en gelapte laarzen. Men vond bij het lijk een geldtas met 31 centiemen, een koperen uurwerkketting, een dolkvormig mes met benen steel(38). In 1875 verdween de 26-jarige Middelburgse schoenmaker Jozef Vandermoere. Hij hakkelt. Bij zijn verdwijnen droeg hij een zwarte laken jas, een bleek-bruine broek en ondervest met strepen, een klak en halsdoek van zwarte zijde, een wit lijnwaden hemd, laarzen, een zilveren zakhorloge met ketting van hetzelfde metaal(39).

Rosalie De Corte, de 43-jarige echtgenote van Karel Motlé uit Knesselare verdween in 1877 gekleed met een rood kleed met zwarte perken, een rode katoenen neusdoek, een wolle kap wit en zwart, rode kousen, een blauwe lijnwaden voorschoot en bruine blokken(40). De ambachtskledij kwam aan bod bij het verdwijnen van de 47-jarige schrijnwerker Karel Lodewijk Vuylsteke uit Bellem in 1877. Hij droeg een timmermansvoorschoot in blauw lijnwaad, een wollen donkerkleurige klak, een zwarte laken ondervest, een blauwe lijnwaden broek, geelachtige halfkousen, twee hemden in wit lijnwaad en holleblokken(41). Holleblokken waren zowel typisch voor de schrijnwerkers als voor de smeden. De kuipers en radermakers droegen ook nog in het begin van de 20ste eeuw de blauwe timmermansvoorschoot met bovenstuk. Het was een kleedsel dat bij deze ambachten paste. De 46-jarige Melanie De Keghel uit Ertvelde verdween in 1877. Haar signalement: een witte katoenen kap, de strooien hoed, een blauwe katoenen jak, twee

(35) B.M.B., 1868, XCVIII, p. 181.
(36) B.M.B., 1869, C, p. 228.
(37) B.M.B., 1874, CX, p. 1665.
(38) B.M.B., 1875, CXII, p. 1091.
(39) B.M.B., 1877, 1875, CXII, p. 1091.
(40) B.M.B., 1877, CXVI, p. 1545.
(41) B.M.B., 1877, CXVI, p. 73.

rokken (de ene in blauwe fries, en de andere in katoen met blauwe en rode strepen), een blauwe katoenen voorschoot en holleblokken(42).

De witte kap was waarschijnlijk een pijpjesmuts. Was de strooien hoed een spaanhoed of was het een werkhoed die tegen de zon in de oogstperiode gebruikt werd? We weten het niet. Het gebruik van meerdere rokken boven elkaar kwam ook in Limburg veelvuldig voor. De gestreepte rokken rood en blauw werden in het Antwerpse Kontich bestempeld als "rood en blauw is boerenlawaai".

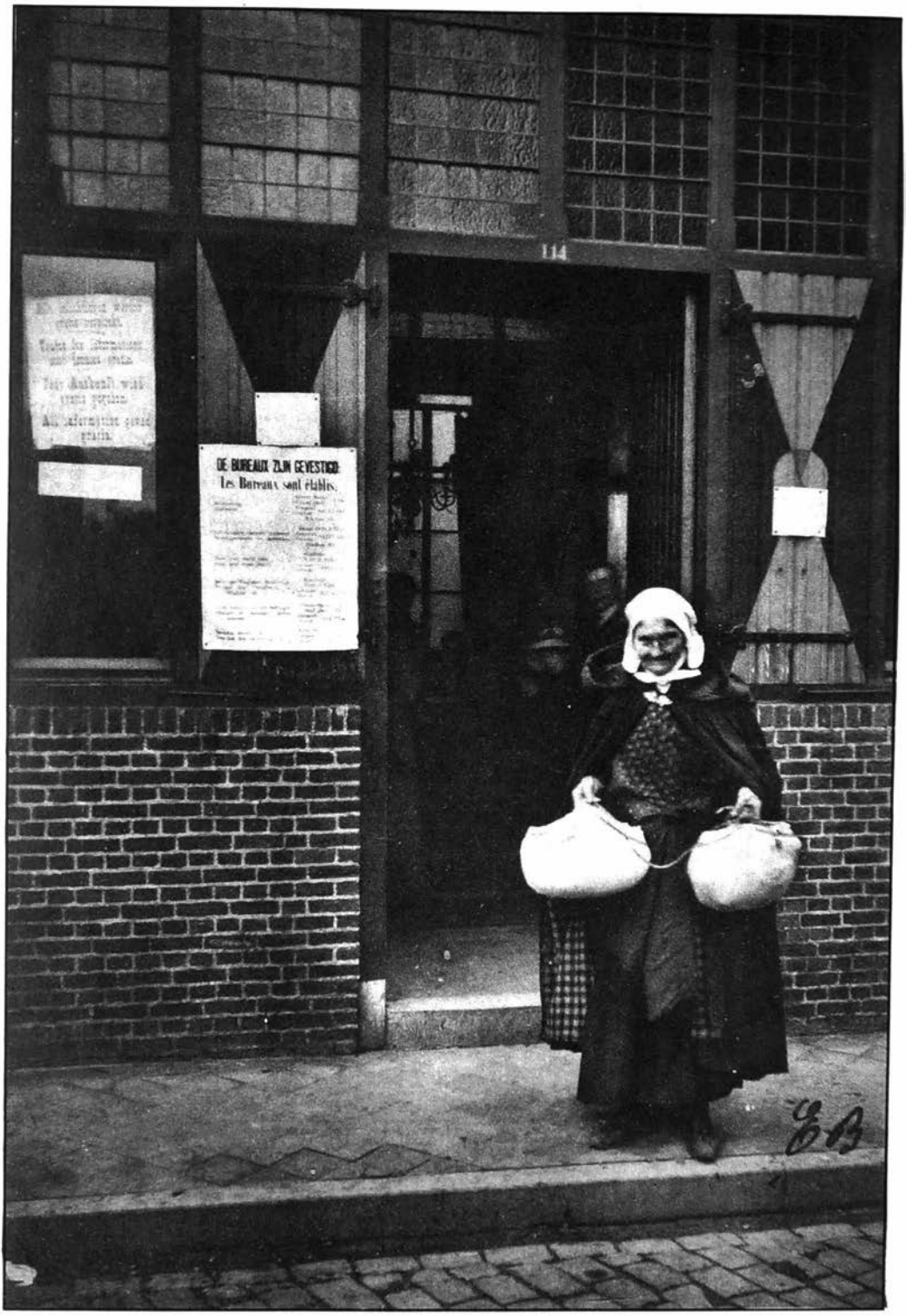
Bruno Buysse, een 28-jarige schildersgast te Roux, maar uit Evergem afkomstig was op 26 april 1878 uit zijn geboortedorp vertrokken, maar werd niet meer teruggevonden. Hij had een som van 100 fr en een zilveren zakuurwerk, met metalen ketting bij zich. Zijn kledij : een wit lijnwaden hemd met kleine plooien, een broek en ondervest met perken, een grijze paletot met perken en rode stippels, een krawat met witte en zwarte perken en een klak van zwarte zijde(43). De 18-jarige Honoreus De Clercq uit Bellem was in 1878 eveneens spoorloos verdwenen. Hij droeg een zwarte zijden klak, een fluwelen broek, een zwarte vest van rekbare stof, een ondervest eveneens van rekbare stof, een krawat met gele en rode strepen, een hemd met blauwe en witte strepen, purperkleurige kousen en hogé schoenen(44). De faas of zwart zijden muts met klip geraakte algemeen ingeburgerd op het einde van de 19de eeuw.

Het museum Rietgaverstede te Nevele bezit mooie foto's i.v.m. streekdrachten. Belangrijk voor Lotenhulle is de foto van de 100-jarige Dorothea Nieuwland (29 mei 1782-1882). Ze was de weduwe van Dominicus De Coster. Deze foto werd gemaakt bij haar eeuwfeest. Ze werd afgebeeld met een witte pijpjesmuts en een neusdoek. J. Weyns gaf in zijn boek Volkshuisraad in Vlaanderen overzichten van de inboedels van verschillende hoeven. Aan de hand van het handschrift van Alfons Ryserhove kregen we een beeld van de huisraad van een arme daglonerswoning te Knesselare in het Meetjesland omstreeks 1900. Als typische kledingsstukken kwamen uit de beschrijving de lederen beenlappen of scheenlappen die de boer gebruikte tegen de hitte dicht bij de haard. In de meeste hoeven was er ook een grote zwarte paraplu aanwezig. In het Meetjesland werd er veel gesponnen en geklost rond 1900. Spinsters en spellewerksters behoorden tot de sfeer van dit gebied(45).

Het begin van de 20ste eeuw.

In de 20ste eeuw ging de streekdracht langzamerhand achteruit. De vrouwen bleven klompen dragen en men zag nog sommige boerinnen rondlopen met een jak en met een gebreide zwarte wollen kap op het hoofd waarvan de binders loshingen(46). De invloed van de burgermode werd sterker. Het zwart gaf de toon aan. De zwarte rokken, de zwarte jakken nauwsluitend aan de lenden, de korte zwarte pelerine,

(42) B.M.B., 1877, CXVI, p. 1270.
(43) B.M.B., 1878, CXVIII, p. 879.
(44) B.M.B., 1878, CXVIII, p. 2329.
(45) J. WEYNS. *Volkshuisraad in Vlaanderen*. Dl. IV. II Handschrift Ryserhove p. 1274.
(46) Art. *Een meetje uit het Meetjesland*-Ons Volk, 1929, p. 733.

Een vrouwtje uit de Vlaanderen in W.O.- I op de vlucht in Middelburg. Bemerk de kapmantel en de vleugelmuts, die ook in het Meetjesland voorkwam.

het zwart kleed werden gretig overgenomen op het platteland tijdens de Belle Epoque. Het hoofddeksel evolueerde snel. De witte muts of de gebloemde kap werd vervangen door het "kappeke" of "de kaphoed". Het "kappeke" had een metalen onderstel. In West-Brabant sprak men van "un petit chapeau rond de couleur sombre orné pan devant d'un piquet de fleurs"(47). De zwarte stof van het "kappeke" was tenslotte versierd met parels, nagemaakte bloemen en strikjes. Het waren dikwijls echte bloemenkorven. Het was een typische nabootsing van een burgerijmode van 1880. We kunnen hier ook spreken van "verzonken kultuurgoed", een mode die op het platteland 20 à 30 jaar later kwam dan in de stad, waar ze reeds lang voorbijgestreefd was. Bij de zwarte kledij paste lange kettingen en broches. Soms kreeg men een ketting met een gouden uurwerk of met een aanhanger of pendentif.

De literatuur en de streekdrachten in het Meetjesland.

Joanna Courtmans-Berchmans (1811-1890) behandelde als schrijfster zowel het volksleven in het dorp als in de industriestad Gent. Verschillende van haar verhalen spelen zich af in Maldegem(48). In *"Heintje Barbier"* beschrijft ze de zondagskledij van Marieke, de boerenmeid op het groot pachthof, een vlamingen rok van rode, blauwe en gele strepen, een grijs katoenen jakje met rode en groene bloemekes, een blauwe linnen voorschoot en daarop een katoenen muts van het Meetjesland, met een lange op de rug zwierende strik van smal zijden lint(49). In haar meesterwerk *"Het geschenk van de jager"* beschrijft zij Regina, de dochter van de Bezembinder als volgt: *"ze droeg de oude kledij van het Meetjesland: een vlamingen rok met gele, blauwe en rode strepen, een jakje van bruingebloemd katoen, een rode borstdoek en een mutsje van grof wit neteldoek met vleugelen van tierlantijn"*(50). Opvallend voor de mutsen was de vleugelmuts "een mutsje van grof neteldoek met vleugelen van tirlantijn". In *"Roza van de Boschkant"* beschrijft **J. Courtmans** de kapmantel: *"er werd besloten dat men het kind netjes doch eenvoudig zou kleden, en dat het een kapmantel zou krijgen om er mee naar de kerk te gaan"*(51). In *"Griselda"* van J. Courtmans werd de katoenen kapmantel beschreven *"Goede Moeie hing eindelijk een mantel van gebloemd katoen om"*(52).

Tot de bruidskledij behoorde een halsdoek. J. Courtmans beschreef het als volgt in *"De drie testamenten": "De jonge maagd dacht aan haar bruidskleed, zij overlegde of ze een rode of een zwarte halsdoek zou nemen"*(53). Tonen Sadeleer in de "De drie testamenten" had een zekeren welstand verworven" en "hij droeg een schonen overjas van

(47) L. VERHULST. *Entre Senne et Dendre. Contribution à l'étude de la situation des classes agricoles en Belgique pendant le XIX e siècle.* Brussel, 1926, p. 63.
(48) ANN GEERINCK. *Streekliteratuur: fictie en werkelijkheid.* R.U.Gent. Licentieverhandeling 1984 (Promotor: Dr. J. De Belder).
(49) J. COURTMANS. *Heintje Barbier,* p. 80.
(50) ID. *Het geschenk van de jaeger,* p. 8.
(51) ID. *Roza van de Boschkant,* p. 66.
(52) ID. *Griselda,* p. 39.
(53) ID. *De drie testamenten,* p. 23.

grijs laken en blinkende laarzen"(54). Schoenen waren voorbehouden aan de rijkeren. Seraph die voor onderwijzer ging studeren in *"De Zaakwaarnemer"* van J. Courtmans droeg een laken zondagspak en schoenen, een statussymbool(55). Deze enkele stukjes uit de werken van J. Courtmans geven een duidelijk aanvullend beeld over de streekdracht in het Meetjesland.

Besluit.

Het Meetjesland was agrarisch een eerder arme streek. We kregen een kledijevolutie die parallel liep met deze van de meeste Vlaamse gewesten. De man zag de evolutie van de kniebroek naar de pantalon zowel in de volkskledij als in de burgerkledij, die gewoonlijk model staat voor de laatste. De rijkeren droegen in de 19de eeuw de lange jas of redingote en de armeren de blauwe kiel. Veel opvallender was de vrouwenkledij die zeer gekleurd was vóór de economische crisis 1846-48. Vooral de gestreepte rokken de gekleurde jakken waren opvallend. De vleugelmuts was korter dan in het Land van Waas en in de Oostvlaamse Polders. De vleugelmuts werd later vervangen door een pijpjesmuts en door het "kappeke" of het "capotehoedje". De kapmantel zowel de lakense als de gekleurde katoenen kwamen beide in het Meetjesland voor. Kledij was in het Meetjesland, dat zeer arm was, een uiting van de rijkdom. Het verschil tussen mannen die "kloefen" droegen (klompen) en mannen die schoenen droegen was hier reeds een eerste voorbeeld van. Zelfs in de literatuur werd dit groot sociaal verschil weergegeven. Zo gaf J. Courtmans de jaarlijkse processie te Maldegem weer met de twee schooljuffrouwen luxueus uitgedost met hoedjes van witte zijde met purperen viooltjes, met de speldenwerkmeesteres met een muts van fijne witte doornbloem, dit was reeds een stand lager, en met de kantwerksters o.a. een 12-jarig meisje met een halsdoek van haar grootmoeder en met een kleed gemaakt uit 100 vodden of bonte lappen. Zelfs in de processies te Maldegem was de sociale segregatie duidelijk(56).

Henri VANNOPPEN

(54) ID o.c., p. 91-92.
(55) ID. *De zaakwaarnemer,* p. 30.
(56) ID. *De hut van tante Klara,* p. 66-67.

BRACHT HET ZODEN AAN DE DIJK?

In het tijdschrift 'De Gids' stelde W.K. zich een goed jaar geleden de volgende vragen : "Wat ik theologisch graag eens uitgezocht zou zien, hoe diep reikt de wijding van kerkhofgrond eigenlijk? Tot op welke diepte kan men nog spreken van gewijde aarde? Bestaat er wat dat betreft zo iets als exterritoriale aardlagen? Of strekt de heiliging zich dóór het inwendige van de aarde uit naar de overkant, waar onze tegenvoeters wonen?"

De auteur stelde zich deze vragen daar het "een Nederlands hervormde familie in het Zuidlimburgse dorp Itteren niet toegestaan (was) op het rooms-katolieke kerkhof te begraven. (...) De dode moest maar naar Maastricht, meende het kerkbestuur, omdat een niet-katoliek onmogelijk begraven kan worden in gewijde grond."(1)

Eerder toevallig lazen we in dezelfde tijd een werkje van Godelieve Matthijs, onder haar bijnaam in Oud-Heverlee : Godelieve van Pragen, verschenen.(2)
Het dorp Oud-Heverlee ligt in de province Brabant, arrondissement Leuven en maakt sinds 1559 deel uit van het bisdom Mechelen.

In de jaren 1845-1847 is het protestantisme er komende van Sint-Joris-Weert stilaan binnengedrongen op de gehuchten van het Zoet-Water en de Heide.(3)

Tot 1859 was er op de begraafplaats een hoek bestemd voor hen die buiten het geloof stierven(4), namelijk het 'geuzenkerkhof'. Maar wat met de protestanten aangevangen als die kwamen te overlijden? Het

---

(1) W.K., *G. In : De Gids,* 150 (1987), nr. 8, p. 708.

(2) G. VAN PRAGEN (= G. MATHIJS). *Van mensen en dingen uit «Oud-Heverlee van toen».* S.l., Heemkundige kring Oud-Heverlee, 1987, 234 p.

(3) G. MATHIJS en J. RENTMEESTERS. *Parochie Oud-Heverlee. Dagboek van Z.E.H. Pastoor Van Gennep ± 1859-1882.* S.l., Heemkundige kring Oud-Heverlee, 1987, p. 23 en G. VAN PRAGEN. *Van mensen...*, p. 86.

(4) Naargelang de tijdsperiode waarin men leefde : zij die stierven zonder testament (in principe, 12eE) misdadigers (in middeleeuwen in principe in gewijde aarde bleef theoretisch tot optreden van bedelorden en religieuze broederschappen), ongedoopte kinderen, protestanten, joden, geëxcommuniceerden, zelfmoordenaars, toneelspelers,... De code van 1917 voorzag erin dat de Kerk de katholieke begrafenis weigerde aan apostaten van het katholiek geloof, aan geëxcommuniceerden en aan interdicten aan zelfmoordenaars, aan hen die sterven aan een wonde opgelopen tijdens een duel, aan hen die om crematie vragen en aan andere publieke of manifeste (dat is het geval bij hertrouwde gescheidenen) zondaars. Zie : G. HEUSE. *Guide de la mort.* Parijs, Nasson et cie, 1975, p. 199; V. MEILLANDER. *De lijkweg.* In : *Rendez-vous met Magere Hein. Doods- en rouwgebruiken in de 19de eeuw. Tentoonstelling 31/10/86 - 25/1/87.* Gent, Stad Gent - Dienst voor Culturele Zaken. Museum voor Volkskunde en Koninklijke Bond der Oostvlaamse Volkskundigen, 1986, pp. 35-36; V. MEILLANDER. *De wegen der zielezaligheid.* In : A. ELOY, Y. HOLLEBOSCH-VAN RECK en V. MEILLANDER. *Een visie op de dood 1790-1914. Kerkvrijdenkerij - esoterie - spiritisme. Anneks bij de tentoonstelling 'Rendez-vous met magere Hein. Doods- en rouwgebruiken in de 19de eeuw. Gent, Museum voor Volkskunde, 30.10.1986 - 25.1.1987.* Gent, Koninklijke Bond der Oostvlaamse Volkskundigen en Museum voor Volkskunde Stad Gent, 1986, p. 86 en P. ARIES. *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken.* [Vert. van : *L'Homme devant la mort].* Amsterdam-Brussel, Elsevier, 1987, pp. 54, 55, 200 en 330 en H.L. KOK. *De geschiedenis van de laatste eeuw in Nederland.* Lochem, De Tijdstroom, 1970, p. 72, p. 73 en 75-79.

kerkhof in zijn geheel kan niet uitgebreid worden te Oud-Heverlee, maar de 'geuzenhoek' diende vergroot. Maar hoe kan men dan weer van gewijde grond ongewijde grond maken?

Op 11 juli 1859 biedt deken Crassaerts een oplossing voor het netelige probleem van pastoor Van Gennep. Men dient de plaats te doen "afrussen" (= ontzaden, ontdoen van graszoden) of reinigen 2 à 3 vingers dik en die "russen" (= ressen?) op gewijde grond te werpen.(5) M.a.w. éénmaal gewijd blijft de grond gewijd. De wijding van een kerkhof hield in dat het gewijde karakter van die plaats tot 2 à 3 vingers dik in de grond doordrong.(6)

Bij het ontstaan van nieuwe begraafplaatsen in de steden op de periferie (omwille van 'hygiënische' redenen) weigerden sommige bisschoppen deze te komen (in)wijden, omdat er vaak op deze begraafplaatsen geen 'verdomdenhoek' toegestaan werd. Achterliggende reden hierbij is waarschijnlijk sekularizatie van de begrafeniskwestie: het monopolie op het lijkenvervoer dienden de kerkfabrieken af te staan, alsook hun kerkhoven. Pas in 1891 kwam er de vereiste pauselijke dispensatie voor het zegenen per grafkuil.(7) Hierdoor was er geen kerkelijk bezwaar meer aan te voeren tegen het begraven in de rij van gelovigen en niet-gelovigen zonder onderscheid.

De vraag is echter hoe zijn al die 'kerkhoven' plotseling tot 'begraafplaatsen' geworden? Schijnbaar heeft niemand zich daarbij de moeite getroost te 'ontrussen'. Iedereen beschouwt deze 'wijwater-affaire' nu als een bagatel, maar toen bracht zo'n oplossing nog echt zoden aan de dijk...

Dominique J.B. VANPÉE

---

(5) G. VAN PRAGEN. *Van mensen...*, p. 86.

(6) M.a.w. tot zo ver sijpelt het wijwater in? Een gelijkaardig voorbeeld van 'transpositie' - hier het gewijde karakter van het wijwater dat op de grond van de doodsakker overgaat - lezen we bij Philippe Ariès: "Het paradisum was het impluvium sub stillicdio, namelijk de open ruimte waar het druppelende regenwater terecht kwam dat, doordat het helemaal langs het dak en de muren naar beneden was gestroomd, het gewijde karakter van de kerk had overgenomen(.)" [P. ARIÈS. *Het uur van onze dood...*, p. 62] Onder de afvoergoot of dakgoot aan de noordzijde van de kerk begroef men dan weer de zelfmoordenaar in Friesland omdat dat de meest verachte plek was op het kerkhof. [H.L. KOK. *De geschiedenis van...*, p. 79)

(7) A. ELOY. *De dood, een intellektuele uitdaging. Niet-kerkelijke opvattingen over de dood 1789-1914: vrijdenkerij, esoterische tradities, spiritisme. In: A. ELOY, Y. HOLLEBOSCH-VAN RECK en V. MEILLANDER. Een visie op de dood...*, p. 126; V. MEILLANDER. *De lijkweg. In...*, p. 449; H.-W. VAN HELSDINGEN. *Politiek van de dood. Begraven tijdens de Franse Revolutie, 1789-1800. (De kunstreeks).* Amsterdam, SVA, 160 p.; E. MARTENS. *Grafmonumenten van heren, kasteelbewoners en priesters in de gemeente Huldenberg.* In: *Huldenbergs heemblad,* 7 (1988), nr. 2, p. 59-64. (Overdruk van het gehele nummer verschenen onder: *Enkele aspecten van dood en begrafenis te Huldenberg);* H. DULLEN. *Kerkfabrieken. (Administratief lexicon).* Brugge, Die Keure, 1969, p. 33-36 en A. CAPITEYN. *De 19e eeuw. Grafmonumenten in openlucht: christelijk en profaan.* Uit: *Kunst na het leven: grafmonumenten van de middeleeuwen tot in de 19de eeuw.* In: *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen,* 21 (1983), nr. 3, p. 111.

DE TOL VAN DE LIEFDE

Dwang, verzet en dood in het Europese minnelied

Het is algemeen bekend dat het Europese volksliedfonds ongemeen rijk is aan liefdeliederen. Doorgaans wordt daarbij gedacht aan gevoelige lyrische teksten, die op penetrante melodieën gezongen worden. Dat zijn o.a. liederen over ondernemingslustige ruiters, over trouw en ontrouw, over de keuze tussen rijke en arme bruiden, over afgewezen liefde, over afscheid en terugkeer, over verlaten minnaars over de allesbeheersende minne, over schalkse molenarinnetjes, over de weedom der liefde en over haar wonne, over de barre en grenzenloze heide, over de klap der commeren, over de moeilijke selektie onder de vaklui en hun hoedanigheden en gebreken, over het trouwlustig ongeduld, over de uitnodigende mei, over de gelukkige ontmoetingen van de jager, over de nachtelijke listen der minnaars, etc., etc. De toon is doorgaans blij of triestig idyllisch en het verhalende element wordt meestal herleid tot een minimum, tot een schematisch gehouden raamwerk, dat alleen dient om de lyrische ranken enig houvast te geven.

Daarbij ziet men de ontelbare indrukwekkende balladen over het hoofd, die met een realisme, dat het volk altijd eigen geweest is, de veelvuldige tragische gevolgen van de menselijke liefde en al wat haar omringt, verhalen en overwegen.

De volkszanger heeft blijkbaar steeds een grote voorliefde gehad voor liederen die de tragiek behandelen van de verbintenissen van paren, die door hun ouders (of na de dood der ouders door de broers) onder dwang werden gesloten en die de ondergang vertellen van de minnenden, die met geweld verhinderd werden "bijeen te komen".

Wie kent inderdaad niet de heilloze afloop van de *Twee Koningskinderen,* een lied dat zijn oorsprong heeft in de mythe van Hero en Leander? Het meest verspreid zijn de versies die eindigen met de dood van het minnend paar. Maar de Brugse voorstelling telt een derde dode: de visser, die aan de koninklijke ouders de dood van hun dochter komt melden; hij wordt gegrepen en

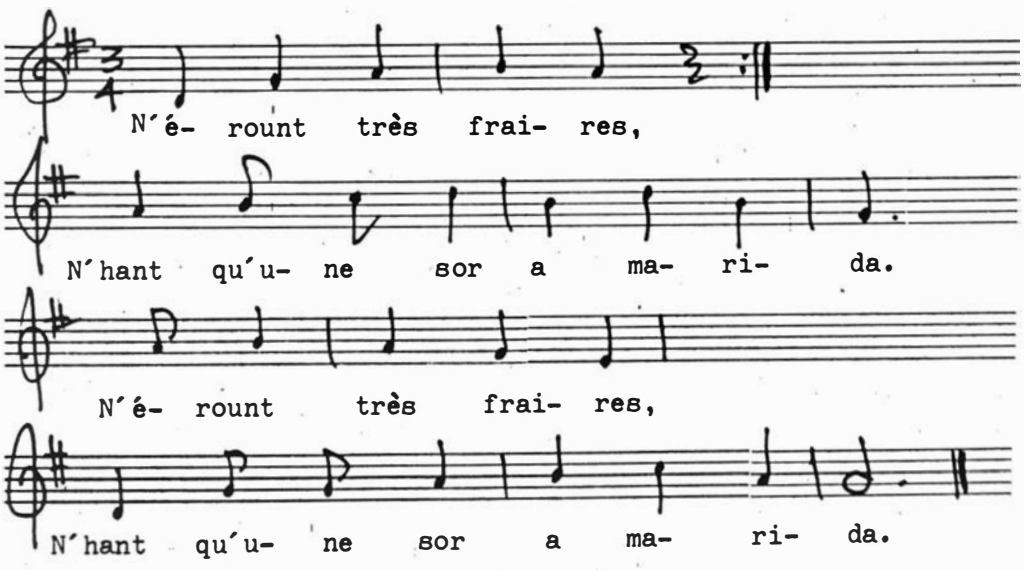
> Zij leiden hem op een bank,
> Zij kapten hem in kwartieren,
> Zijn leven en duurde niet lang.
> (A. LOOTENS en J.M. FEYS, *Chants populaires Flamands avec les airs notés.* Brugge, 1873, p. 82)

In **Roemenië** is een liedfamilie bekend, waarin verteld wordt over een prins, die zijn jonge vrouw moet verlaten. Aan de halsdoek, die zij hem ten afscheid gegeven heeft, merkt hij dat haar onheil overkomen is en hij rijdt terug: hij verneemt dat zijn vader haar heeft laten verdrinken en de prins springt in het water om bij haar te zijn. (W. RUEDOW, *Rumaenische Volkslieder.* Leipzig, 1888, p. 8) De **Hongaren** kennen een verwante ballade, maar daar is het de schoonmoeder, die de ongewenste schoondochter doet vermoorden en daarmee haar zoon in de dood drijft. (L. VARGYAS, *Hungarian ballads and Euro-*

pean ballad tradition. Budapest, 1976, II, p. 135) Er is nog het verhaal van de **Beierse** hertog Otto van Beieren, die de burgerlijke Agnes Bernauer, de vrouw van zijn zoon Albrecht, in de Donau doet verdrinken als heks en tovenares. Een oorlog tussen vader en zoon is het gevolg. (L. ERK en F.M. BÖHME, *Deutscher Liederhort.* Leipzig, 1893, I, p. 383) Er is het Hongaarse meisje, dat met geweld op een Turkse Donau-aak wordt gehaald en om te ontsnappen aan de willekeur van de man, die haar zijn liefde wil opdringen, in de stroom springt, terwijl zij een dodenklacht voor zichzelf zingt. (L. VARGYAS, *op. cit.* p. 383). En de **Bretoense** parallellen waarin het meisje in zee springt om te ontsnappen aan de matrozendwang (N. QUELLIEN, *Chansons et danses des Bretons.* Parijs, 1889, p. 99). Daar is het **Franse** lied, dat vertelt hoe de kapitein het weerspannig meisje in zee gooit. (V. SMITH, *Vieilles chansons recueillies en Velay et en Forez.* In *Romania.* Parijs, 1877, p. 68) etc., etc.

De zogenaamde maumariée-liederen hebben het praktisch altijd over gevallen van een meisje dat gedwongen wordt tegen haar zeer nadrukkelijke wil een ongelijk (door sociale stand, religieuze opvattingen, leeftijd) huwelijk aan te gaan, dat haar niets dan ongeluk en rampen brengt.

Een beroemd Frans lied uit deze reeks is de zogenaamde *Romance de Clothilde.* Men heeft gemeend in het verhaal van de mishandelde vrouw de dochter van Clovis te herkennen, die door haar vader uitgehuwelijkt werd aan Amalric, Ariaanse koning van de Oost-Gothen. Deze vorst wilde zijn vrouw Clothilde met geweld doen overstappen naar zijn religie. Childerik, broer van de ongelukkige vrouw, strafte zijn onwaardige schoonbroer met de dood. Men beschikt evenwel niet over steekhoudende argumenten om de historische afstamming van het zeer verspreide lied, te bewijzen. Ziehier de oudst bekende versie, die in 1829 verscheen in de streektaal van Lozère :

Er waren drie broers,
Zij hadden slechts één zuster uit te huwelijken.

Zij hebben haar uitgehuwelijkt
Aan de slechtste man van het land.

Hij heeft haar zeer geslagen
Met een stok van een groene appelboom.

Het bloed stroomde haar
van het hoofd tot de voeten.

Zij hebben het opgevangen
In een beker van fijn zilver.

"Ziedaar, lelijke vrouw,
Ziedaar de wijn die ge zult drinken."

Haar hemd is gelijk
Aan de vacht van een wit schaap.

Zij haast zich naar het water
Om haar hemd te wassen.

Terwijl zij het wast,
Ziet zij drie ruiters komen.

"Heidaar, dienares,
Waar is de vrouwe van het kasteel?"

- "Ik ben geen dienares,
Ik ben de vrouwe van het kasteel."

- "O mijn zusje,
Wie heeft u zoveel pijn gedaan?"

- "Het is, mijn lieve broer,
De man die gij mij gegeven hebt."

En de jongste daarop
Rijdt naar het kasteel,

Rent van kamer tot kamer
Tot hij hem vindt,

En met een houw van zijn zwaard,
Hem de kop afslaat.

(E. ROLLAND, *Recueil de chansons populaires*. Parijs, VI delen 1883-1888, I, p. 292)

Tot het rauwste erfgoed van het Europese volkslied behoren ongetwijfeld de balladen die het uitrukken van het hart of het hart-eten van de geliefde tot thema hebben. In de meeste gevallen is jaloersheid de drijfveer: de man die het hart van de minnaar van zijn vrouw laat bereiden en het haar voorzet. Deze verhalen, die hun oorsprong vermoedelijk vinden in oude Provençaalse bronnen en door Boccaccio (4e dag, 9e verhaal) in heel Europa verspreid werden, vonden ook zeer rap hun weg naar het Noorden. De vroegste Nederlandse versie bevindt zich in het liedboekje van Marigen Remen (ca. 1525-1550) en is "de oudste in handschrift overgeleverde representant van een groep volksliederen (balladen) die in het Duitse onderzoek onder de titel *Der Bremberger* worden samengebracht." (*Het Liedboekje van Marigen Remen*. Utrecht, 1966, p. 69 van de inleiding). Het meest frappante

element van deze ballade, het hart eten, dat aan Boccaccio's novellen hun vreemde fascinering verleent, ontbreekt in deze oudste Germaanstalige vorm. Een veel latere Duitse optekening uit de volksmond (1840) heeft integendeel alleen dit sensationele element bewaard. (L. ERK en F.M. BOHME, *op. cit.* p. 350)

De **Vlaamse** versie van het Antwerps liedboek heeft wél het markante detail bewaard, maar werd anderzijds zo zeer bekort, dat het verhaal niet zo duidelijk is als we zouden wensen. We geven hier de melodie van een Nederduitse versie, zoals F. Van Duyse die onder onze tekst geplaatst heeft :

Daer lach hi meer dan seven jaer :
Grau was zijn baert, wit was zijn haer,
Sinen rooden mont verbleecken,
Van der liefste was hi gheweken.

Si leyden hem op eenen disch,
Si sneden hem uyt zijn herte frisch,
Si gaven't der liefste t'eten
Tot eene morghen ontbijten.

"Nu hebbe ick gheten dat herte zijn,
Daerop wil ghedroncken zijn.
Nu schenckt mi eens te drincken,
Mijn herte wil mi ontsincken."

Den eersten dranc maer die si dranck,
Haer herte in duysent stucken spranck.
"Nu helpt, Maria, maghet reyne
Met uwen kindeken cleyne."

Maer die dit liedeken eerstwerf sanc,
Een vry sluymer was hi ghenaemt.
Hi hevet so wel ghesonghen,
Van der liefster is hi ghedrongen.

(*Een Schoon Liedekens Boeck* van 1544, nr 81)

Niet alleen de heilloze gevolgen van de jaloersheid worden in deze liederfamilie bezongen, maar ook die van de ouderdwang en voorzeker zelden zo wrang als in het zeer populaire Canadese lied :

"Vanwaar komt gij, mijn zoon Jacques,
Vanwaar komt gij deze nacht?"
- "Ik kom van de scholen, moeder,
Van de scholen van Parijs."
Ik hoor het helder lied
Van de mooie kleine nachtegaal.

- "Gij hebt gelogen, mijn beste,
Gij zijt uw liefje gaan zien.
Ik zou haar dood willen zien
En haar hart hier hebben."

- "Wat zoudt gij mij geven, moeder,
Indien ik haar deed sterven?"
- "Ik zou u een wit hemd geven
En geld naar hartelust."

Toen hij aan haar deur kwam,
Heeft hij drie keer zacht geklopt.
"Wie heeft aan mijn deur geklopt?
Het is al middernacht geslagen!"

- "Het is uw geliefde, mijn schone,
Die aan uw deur gekomen is."
Zij heeft haar groene rok aangetrokken
En heeft zich voor hem opgesteld.

Hij heeft haar bij de blanke hand genomen
En naar de tuin geleid.
Hij heeft zijn blank zwaard genomen
En heeft haar de pink afgesneden.

"Grote God, welke pijn
Moet ik deze nacht lijden!"
- "Gij zult nogal wat meer verduren
Eer de nacht om is."

Hij heeft opnieuw zijn blank zwaard gegrepen
En heeft het recht in haar hart geplant.
Hij heeft het hart als pand genomen
En het naar zijn moeder gebracht.

"Ziehier, wrede moeder,
Ziehier het hart van mijn vriendin."
- "Gij hebt vierkant gelogen,
Het is een schapenhart."

Op dat ogenblik komen hem de gendarmes halen en hij wordt veroordeeld om geroosterd te worden. (M. BARBEAU, *Le rossignol y chante.* Ottawa, 1962, p. 167) De tekst draagt nog duidelijk de sporen van het oorsprongsland **Frankrijk.** Helemaal nieuw is het refrein, waarover M. en R. d'Harcourt schrijven: "Het poëtisch refrein verbreekt het wrede verhaal door de tegenstelling van zijn tedere woorden." (*Chansons folkloriques Françaises au Canada,* Québec 1956, p. 100).

De lyrische onschuld van het versje over het nachtegaallied steekt inderdaad schril af tegen de wilde inhoud van de afgesneden vinger, van het uitgerukte hart en van de dood op de rooster. De Franse versie doet de moeder, als aanstichtster van het kwaad, in het lot van haar zoon delen:

Etre fricasé dans l'huile
Et sa mère avec lui.
(In de olie gestoofd te worden en zijn moeder met hem.
E. ROLLAND, *op. cit.* I, p. 304)

Het kan ook andersom: wanneer de geliefde, die door haar potentiële schoonmoeder niet geaccepteerd wordt, van haar minnaar eist, dat hij zijn moeder gaat ombrengen:

Jani Barna ontbood zijn moeder naar het bos,
Hij dreef zijn scherp mes in het hart van zijn moeder.

Hij gaat zichzelf bij de politie aangeven en de balk voor de galg wordt bereid:

De wind waait door zijn kroeshaar.
Een ander knuffelt de geliefde van Jani Barna.
(L. VARGYAS, *op. cit.* p. 924)

Het zo sarkastisch realisme van de volkszanger werd helemaal verlaten door de Westvlaamse dichter Victor Dela Montagne, toen hij het volkse tema opnam en het een ander verloop gaf: hij handhaaft de "boze deerne", die van haar minnaar eist, dat hij het hart van zijn moeder haalt voor haar hond. De jonge man doet dat - en op dit moment wijkt het cynisme van de volkszanger voor de artistieke gevoeligheid van de dichterlijke pointe. Terwijl de jongen met het hart van zijn moeder naar zijn minnares loopt, struikelt hij en valt - en ook het hart:

Al botsen op de harde baan,
Ving plots dat hert te spreken aan,
Al weenen vinghet te spreken aan:
"Och jongen, hebs di seer gedaan?
(*Oudt Liedeken,* uit *Gedichten.* Roeselare 1882)

Wie zal uitmaken welke versie estetisch het best geslaagd is?

De huwelijksdwang, hetzij vanwege de ouders of van de oudere broers, is als volksliedtema op de **Balkan** steeds populair geweest: zo weigert de Bulgaarse Margita de bruidegom, die haar moeder voor haar gekozen heeft. Als men haar voor de bruiloft komt ophalen, zegt de moeder tot de bruidsstoet:

"Boeit haar de benen,
Bindt haar de blanke handen
En tilt haar op het paard."

Wanneer de stoet met de aldus geboeide Margita aan de Maritsa-rivier komt, verzoekt het meisje dat men haar boeien losbindt, omdat zij hoofdpijn heeft. Zij springt op een marmeren rotsblok bij het water en zegt:

"Doet veel groeten aan moeder en vader,
Dat thuis mijn moeder naar hartelust kan lopen
Over mijn effen hoven,
Dat thuis mijn moeder naar hartelust kan dragen
Mijn mooie toiletten,
Dat thuis mijn vader naar hartelust moge fluiten
Op mijn mooie paden."
Zij sprong en zij verdronk.
(V. STOIN, *Narodni pesni ot timok do vita.* Sofia, 1928, nr 2740)

De Zuidslaven laten het meisje nog andere voorwendsels verzinnen, om aan de huwelijksdwang te kunnen ontkomen. Als men het meisje, dat om water vraagt, wijn te drinken geeft, is haar reaktie: "Men heeft mij niet geleerd wijn te drinken uit een gouden beker, men heeft mij alleen geleerd water te drinken uit de Donau." Als haar dat wordt toegestaan, springt zij in het water. Nog in de Zuidslavische liederen vraagt ze een mes om haar appel door te snijden en steekt het in eigen boezem.

In deze liederen vinden de meisjes een uitweg door middel van zelfmoord, maar daar waar de heilloze dwang tot het einde wordt doorgevoerd, kunnen de gevolgen onoverzienbaar tragisch worden. Zoals in de **Hongaarse** ballade die vertelt dat een dochter wordt uitgehuwelijkt aan een rover, die 's nachts op bloedige avonturen uitgaat:

Ik werd door mijn moeder verkocht
Aan een struikrover, een moordenaar van mensen,
Die elke nacht wegglipt van mijn zijde,
Om mensen in een hinderlaag te lokken en te doden.
Elke middernacht brengt hij mij,
Brengt hij mij bloedbesmeurde kleren."

Zij moet die 's nachts bij de beek wassen, zodat niemand haar hoort noch ziet. Wanneer haar man haar ziet wenen en wil weten waarom, verzint zij evasieve antwoorden. Maar op een dag zegt zij hem dat

ze genodigd zijn op de bruiloftsfeesten van haar broer en van haar zus.

"Vrouw, mijn goede vrouw, welk geschenk geeft gij hun?"
- "Mijn man, mijn goede man, ik breng ze een paar waskaarsen.
Dat is een gewoonte bij ons: als een meisje trouwt,
Als een jongen trouwt, dan krijgen ze waskaarsen."
- "Vrouw, mijn goede vrouw, hoe komt het
Dat de vogels niet zingen in uw vaders bossen?"
- "Mijn man, mijn goede man, dat is een gewoonte bij ons:
Als een meisje trouwt, zingen de vogels niet."
- "Vrouw, mijn goede vrouw, hoe komt het
Dat men niet ploegt op uw vaders veld?"
- "Mijn man, mijn goede man, dat is een gewoonte bij ons:
Als een meisje trouwt, wordt geploegd noch gezaaid."
- "Vrouw, mijn goede vrouw, hoe komt het
Dat de klokken niet geluid worden in uw vaders stad?"
- "Mijn man, mijn goede man, dat is een gewoonte bij ons:
Als een meisje trouwt, worden de klokken niet geluid."
- "Vrouw, mijn goede vrouw, hoe komt het
Dat ik zoveel volk zie op uw vaders erf?"
- "Mijn man, mijn goede man, dat is een gewoonte bij ons:
Als een meisje trouwt, komt veel volk samen."
- "Mijn vrouw, mijn goede vrouw, hoe komt het
Dat ik lawaai hoorde van luide weeklachten op uw vaders erf?"
- "Mijn man, mijn lieve man, dat is een gewoonte bij ons:
Als een meisje trouwt, treuren de mensen met luide klachten.
Grijpt hem! En werpt hem in de diepste kerker!
Hij heeft mijn vader gedood, hij heeft mijn moeder gedood!
Grijpt hem en werpt hem in de diepste kerker:
Hij heeft mijn jonge broer gedood, hij heeft mijn jonge zus gedood!"
(L. VARGYAS, *op. cit.* p. 274)

De bekende voorstelling van de begrafenis als een bruiloft, werd hier subtiel uitgewerkt door de ongelukkige jonge vrouw: aan de bloedige kleren die haar man na elke nachtelijke rooftocht liet uitwassen, had zij de slachtoffers herkend: eerst haar ouders, dan haar broer en zus. Zij werd op hun begrafenis genodigd en kan onderweg de groeiende achterdocht van haar man paaien met de beschrijving der begrafenisgebruiken. Tot de uitbarsting komt: "Grijpt hem!"

In een **Bulgaars** lied, dat evenals de bovenvermelde Hongaarse ballade uitgaat van een gedwongen huwelijk met een struikrover, valt de uitnodiging tot de bruiloft-begrafenis helemaal weg en maakt plaats voor een zeer geliefd typisch Bulgaars motief: dat van de metamorfose. Grosdanka werd ver weg uitgehuwelijkt aan Bogdan, een man die voorgaf een handelaar te zijn, maar in feite leefde van moord en roof. Op een dag herkent zij aan een ring, dat hij haar broertje Ivan vermoord heeft. Zij zegt tot haar man:

"Bogdan, dat is de ring
Van mijn broertje Ivan!"
Bogdan sprak tot Grosdanka:
"Het was donker, ik heb hem niet gezien.
Ik was dronken, ik heb hem niet herkend."
Grosdanka sprak tot Bogdan:
"Bogdan, ik ben het moe
Uw scherpe degens te reinigen,
Mensenhoofden te verbergen,
Bloedige hemden te spoelen."
Grosdanka ging op het erf,
Zij poetste de gouden kandelaar op,
En ontstak hem voor God.
Zij ontstak hem en sprak:
"Mijn God, mijn hoge Heer,
Maak van mij, God, maak van mij
Een klein dier,
Een kleine duif,
Dat ik mij hoog kan verheffen,
Dat ik het bos kan overvliegen,
Dat ik naar huis kan gaan,
In onze kleine tuin,
Op de rode granaat."

God verhoort haar gebed en zij vliegt naar huis. Op de rode granaat zingt zij drie dagen en drie nachten en vertelt in haar lied wat haar overkomen is en dat haar man de kleine Ivan gedood heeft. De oude moeder wil de duif verjagen, maar die zegt:

O moeder, mijn oude moeder,
Kom naar buiten, moeder, mij tegemoet,
Ik heb u een geschenk meegebracht,
Een geschenk, een bloedig hemd.
In het hemd zit een rechterhandje
Met een kleine gevlochten ring.
Dat is de ring, moeder,
Van mijn broertje Ivan."
De moeder zat in het huis.
Toen zij naar buiten trad,
Sprak zij tot de duif:
"Mijn diertje, mijn grijs duifje,
Ga weg van hier, duifje,
Gij hebt wel genoeg gezongen!
Drie dagen hebt gij gezongen,
Drie dagen en drie nachten,
Gij zingt maar en gij zwijgt niet!"
Grosdanka sprak tot haar moeder:
"O moeder, mijn oude moeder,
Dit is geen grijze duif,
Maar uw dochter Grosdanka."

En zij herhaalt welk geschenk zij heeft meegebracht.

En toen is de moeder buiten gekomen,
Zij hebben elkaar levend omhelsd
En dood zijn zij neergezonken.
(*Sbornik za narodni umotvorenija*. Tijdschrift 1889 tot nu. 27e Jaargang, p. 190)

Dat volgt dus helemaal het inzicht van het Antwerps liedboek:

Van liefde comt groot liden
Ende onder wijlen groot leet.
(*Schoon Liedekens Boeck*, Antwerpen 1544, nr 158)

Sommige liedzangers houden van cijfers, zoals blijken mag uit het rekensommetje van de Engelse ballade van Earl Brand :

> Dat was niet de dood van één alleen,
> Maar het was de dood van zeventien.
> (F.J. CHILD, *The English and Scottish Popular Ballade,* I, p. 100)

Hoewel de Deense parallel de doden niet telt, is zij met haar slachtoffers toch net zo vrijgevig :

(SV. GRUNDTVIG e.a., *Danmarks gamle folkeviser* XI, p. 90)

> Heer Ribold diende aan het koningshof,
> Zo hoog bij het bos.
> Hij diende de Deense koning gedurende acht jaar,
> Want de Denen rijden tegen Sjaelland.
>
> Ribold was een koningszoon, - Zo hoog...
> Hij was heimelijk verliefd op menige mooie maagd.
> - Want de Denen...
>
> "Guldborg, Guldborg, verloof u met mij,
> ik voer u naar een ver land.
> Ik zal u voeren naar het land
> Waar u nooit leed zal overkomen.
>
> Daar zingt geen andere vogel dan de valk,
> Daar groeit geen ander gewas dan look.
>
> Daar stroomt geen ander water dan wijn,
> Geloof mijn woorden, mijn allerliefste."

Het is evenwel niet zo gemakkelijk haar vaders hof te ontvluchten, want Guldborg is verloofd en zij wordt streng bewaakt. Toch slaagt hun ontsnapping, maar op de heide (de omineuze ruimte in zoveel Europese volksliederen) ontmoeten zij een oom van het meisje, die onmiddellijk de vader van zijn nicht gaat waarschuwen. Wanneer deze met zijn gewapend gevolg nadert, vraagt Ribold met klem aan zijn minnares gedurende het hele gevecht te zwijgen en in geen geval zijn naam te roepen :

> "Noem mijn naam niet ten dode!"

Hij doodt de eerste aanstormende groep met haar oom en vader. In de tweede groep doodt hij "haar zes broers met hun geel haar. "Maar als hij op het punt staat de jongste neer te slaan, overweldigt haar de paniek en roept zij :

"Ribold, luister, mijn beminde,
Laat af van mijn jongste broer !"
Dadelijk nadat zij dat woord gesproken had,
Kreeg Ribold zijn dodelijke wonde.

En hij zegt haar :

"Uw broeders zwaard is in mijn hart gedrongen."

Zij worden opgewacht door zijn moeder en zijn broer en hij vertrouwt Guldborg, "die mooie vrouw", toe aan zijn broer. Maar

Guldborg trok haar mes uit haar rode mouw
En stootte het in haar hart. Dat was grote rouw.
(SV. GRUNDTVIG e.a., *op. cit.* II, p. 347)

De dwang van de vader, die niet wil dat zijn dochter haar woord breekt als ze haar hart verliest aan een koningszoon, die dwang is in dit lied méér verzet van de gastheer tegen het misbruik van de gastvrijheid en de heimelijke verleiding van zijn dochter, dan willekeurige onbuigzaamheid. Toch blijft dit een ballade met als ingrediënten liefde, dwang en dood. In dit lied valt op dat de zanger van in de eerste strofen zijn luisteraars binnenleidt in een boventijdelijke wereld. De reaktie van het meisje op de voorstelling en de belofte van het paradijselijk land zonder lijden of dood, is tweevoudig. Enerzijds vraagt zij : "Hoe kan dat? Ik ben onze Heer toch een dood schuldig, op aarde moet toch gras groeien ! Het leed staat toch in mijn hand geschreven !" en zij markeert aldus haar twijfel over dat wonderlijk land (*ibid.* X, p. 115) Zij gaat dan toch mee en het land krijgt even veel realiteit als de draver "die veel sneller rijdt dan de vogel vliegt." (*ibid.* p. 115) De dreigende ontmoeting op de heide krijgt in sommige Engelse parallellen de vorm van een ontmoeting met de machten van het boze. Maar het onheimelijke stijgt tot zijn hoogtepunt in het magische verbod :

Bij al Gods engelen, noem mijn naam niet !
Noem mij niet, want dat veroorzaakt mijn dood."

Als Guldborg overweldigd wordt door de paniek en zij toch de naam van haar geliefde uitschreeuwt, verliest hij zijn bovennatuurlijke krachten en valt de dodelijke stoot. Nu vinden we wel in een paar - latere - versies voorzichtige pogingen om dat moment psychologisch te verklaren : zodra zijn aandacht van de strijd wordt afgeleid, kan de vijand door zijn verdediging dringen. Maar dit ligt zeker niet in de traditie van de volksliteratuur : het paard Black kan zijn meester over het water voeren, maar zodra deze zijn naam noemt, verzinkt het. Zodra de koningin de naam van de dwerg Repelsteeltje kent, verliest hij zijn macht over haar. Het wrekend zwaard wordt in zijn slag tegengehouden als het bij zijn naam genoemd wordt. Etc.

Zo hebben de **Skandinaafse** en **Angelsaksische** zangers een ballade gekomponeerd, waarin buitennatuurlijke krachten en menselijke bandeloze boosheid al de akteurs in de dood drijft, een lied van onheilspellende dreiging en onnoemelijke verschrikking.

Een sfeer van panische vrees beheerst ook het **Bulgaarse** lied over Erina, het meisje dat tegen haar zin wordt uitgehuwelijkt aan Neno.

> Zij heeft een boze droom gezien :
> Boven het erf van Neno
> Vlogen twee arenden
> Die elkaar met de vleugels bevochten.
> Een stroom van bloed vloeide
> Langs het erf van Neno.

Tegen die droom, die een profetische waarschuwing is, kent de moeder een magisch middel in de vier windrichtingen de as van verbrande eik strooien. Maar de tragedie is niet tegen te houden. De bruidegom komt Erina ophalen en terwijl zij in stoet naar zijn huis trekken, loopt hun een hert over de weg. Het gevolg van Neno loopt het dier achterna en alleen hij blijft bij het meisje. Hij haalt een mes uit zijn zadeltas en dat wordt door een plotse beweging van het paard in Erina's hart gedreven. Zij sterft bij aankomst in Neno's huis.
(V. STOIN, *op. cit.*, nr. 2761)

Dwang, verzet, taboe op straffe van dood en de huiveringwekkende sliert misdaden die erop volgt, dat is de inhoud van de **Schotse** ballade van Lady Maisry. De jonge vrouw wordt door veel jongelui omzwermd, maar zij wijst ze allen af. Aan haar broer bekent zij dat zij zich met de Engelse Lord William verloofd heeft en dat zij zwanger is van hem. Hij roept :

> "O was het niet mogelijk hertogen en heren te krijgen
> In uw eigen land,
> Dat gij optrekt met een Engelse hond
> En die schande over mij brengt ?"

Zij weigert in te gaan op zijn verzoek om haar Engelse verloofde op te geven en hij beslist haar op de brandstapel te brengen als een slet. Een jonge page brengt dat bericht over aan Lord William. Als deze nog een mijl weg is, hoort Lady Maisry vanop de brandstapel Williams paard hinniken, daarna hoort ze hem aan de poort en als hij voor haar staat zegt ze :

> "O Willy, indien mijn handen en voeten zo los waren geweest
> Zo hard als ze nu gebonden zijn,
> Ik zou mij van die gloed afgekeerd hebben
> En u uw jonge zoon gebaard hebben."
> - "O Maisry, ik zal doen branden voor u
> Uw vader en uw moeder,
> En ik zal doen branden voor u
> Uw zuster en uw broer.
> En ik zal doen branden voor u, Maisry,
> De heer van heel uw stam.
> En het laatste vreugdevuur waar ik langs kom,
> Ik zal er mijzelf in werpen."
> (F.J. CHILD, *op. cit.* II, p. 114)

Sommige versies verklaren waarom Lord William wraak wil nemen op de hele familie. Zij vertellen :

> Haar vader sleepte haar naar de brandstapel,
> Haar moeder stak het vuur aan.
> (idem p. 52)

Dit al te bondig overzicht laat niet veel over van de idyllische voorstelling van het volksminnelied.

De grote Europese balladen, waarin het tema van liefde en dwang behandeld wordt, hebben veeleer iets van de overweldigende grootheid van de klassieke tragedie, waarin de mens zich machteloos gedreven voelt. Destruktieve krachten doorkruisen elkaar en over vele situaties hangt de panische dreiging van de onbegrijpelijke, noodlottige, niets ontziende passies van de mensen. Door alles sijpelt de verschrikking van de magie, die krachten oproept die geen mens meer beheerst.

En de uitkomst is de dood.

A. Boone S.J.

BOEKBESPREKINGEN

Beatrix BAILLIEUL. *Museum van de Koninklijke en Souvereine Hoofdgilde van Sint-Joris te Gent. Gids voor de bezoeker.* Gent 1987. 40 ill. 158 blz. Prijs : 500 BF. Gouvernementswoning, Buitenhof 35, 9000 Gent.

In het *"Woord vooraf"* (blz. 3-4) vestigt burgemeester JACQUES MONSAERT, ere-lid van de Eed, de aandacht op de aktieve rol die de Gilde van Sint-Joris heeft gespeeld in de loop van de stadsgeschiedenis. Sinds 1904 is deze rol niet beperkt gebleven tot het beleven en de bewustmaking van de rijke geschiedenis van de St.-Jorisgilde. Onder het bezielend impuls van Euverdeken Frans Coppejans werd de middeleeuwse traditie glansrijk voortgezet. Er werd ook begonnen aan het aanleggen van een museum. De verzamelde schatten bleven vrijwel verdoken. De nieuwe behuizing van de Gilde in het fraai gerestaureerd gouverneurshuis van het Spanjaardskasteel was de gepaste gelegenheid om de unieke verzameling van de Gilde op wetenschappelijk verantwoorde manier te katalogiseren en te kommentariëren in de "Gids voor de bezoeker".

Euverdeken JEAN CIETERS schetst in de *"Inleiding"* (blz. 5) hoe deze gids met zorg en toewijding werd uitgewerkt door licentiate Beatrix Baillieul. In feite is deze gids de realisatie van wat in art. 2 van de statuten, in 1904, werd geschreven : *"Deze Gilde stelt zich als doel... alle voorwerpen of archieven die verband houden met deze sinds haar ontstaan te verenigen en te bewaren in een museum"*. Dit museum is er nu. Met het oog op deze nieuwe inplanting liet de Gilde een wetenschappelijke inventaris maken van het gildepatrimonium. Daarbij zou een vakkundig ingerichte tentoonstelling worden aangelegd om dit patrimonium te valoriseren, met als leidraad de "Gids voor de bezoeker".

De inhoud van de Gids omvat twee grote delen : Deel I, De St.-Jorisgilde vond na een bewogen geschiedenis van bijna duizend jaar, een onderdak in de gerenoveerde Gouverneurswoning; Deel II, Het Museum.

In Deel I wordt in het eerste hoofdstuk gestart met *"Een rijk verleden en een beloftevolle toekomst"* waarin de geschiedenis van de Gilde beknopt wordt geschetst door JOSEE MOULIN-COPPENS (blz. 7-13).

Conservator GEERT VAN DOORNE, Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie, nam voor zijn rekening de geschiedenis van *"Het Hooghuis of Gouvernement in het Spaans kasteel"* (blz. 14-15). Architekt Dirk Boncquet van D.M.S.A. ontwierp de restauratie van het gebouw. Zo werd de gouverneurswoning een waardige huisvesting van het aloude gilde. De realisatie was meteen de inzet voor de herwaardering van de wijk St.-Macharius, in het kader van de stadsvernieuwing, de plaats waar ooit de wieg van Gent heeft gestaan, GANDA genoemd.

Deel II van de Gids vormt de kern van de geïnventariseerde voorwerpen en archivalia.

Ter inleiding maken we kennis met *"Den Eedelen Ridder Sint-Joris"* geschreven door WILLY DEBUNDERIE (blz. 17-22). St.-Joris bekleedde een belangrijke plaats in de Gilde en bij de gildebroeders. Nu nog wordt het gildefeest, als een ware hoogdag, met luister gevierd.

In een volgend artikel behandelt JEAN VAN CLEVEN *"Coppejans en consoorten bezielden het gildeleven en legden de basis van de museumcollectie"* (blz. 23-29). Het is een belangrijke kunsthistorische bijdrage die de nadruk legt op de rol die vele Gentse kunstenaars hebben gespeeld in de Gilde. De meesten hadden banden met het Gentse St.-Lucasinstituut. Voor het gildeleven maakten zij kunstwerken, opgevat in de typische neo-gotische stijl. Een waardevol artikel over de Gentse kunstenaars, hun respektievelijke werken en stijlkenmerken.

Zeer bijzondere aandacht schenkt B. BAILLIEUL aan *"De Coppejanskamer, nostalgie uit de eerste helft van de 20ste eeuw"* (blz. 30-34). Zonder Frans Coppejans (1867-1947) zou de Gilde niet geworden zijn wat ze nu is. De Coppejanskamer is een posthume hulde aan de eerste deken van de heringerichte Souvereine Hoofdgilde in 1904. We leren hem kennen als : gildebroeder, verzamelaar, kunstenaar, man van de tradities en de kruisboogsport.

"Een grote diversiteit in de voorwerpen verleent het Museum een gevarieerde aanblik" is de titel van het geïnventariseerde patrimonium (blz. 35-94). Achtereenvolgens geeft B. BAILLIEUL een uitvoerige beschrijving over : serviesgoed; kruisboog; gilde-attributen; gildezilver en -tin; munten - penningen - zegels; schilderijen - tekeningen - gravures - foto's; gildearchief; meubels; varia. Deze negen rubrieken komen verder nogmaals aan de beurt in de *"Catalogus"* (blz. 95-155) waarin 520 voorwerpen geïnventariseerd staan met een summiere identifikatie.

De "Gids voor de bezoeker" is een waardevol boek voor de kruisbooggilden omdat het diverse facetten belicht in verband met geschiedenis, volkskunde, kunstgeschiedenis, sierkunsten, en de mogelijkheid biedt voor vergelijkende studie met binnen- en buitenlandse voorwerpen en gebruiken. De rubrieken : serviesgoed, kruisboog, gilde-zilver en medailles komen hiervoor zeker in aanmerking. Zo nemen we als voorbeeld het serviesgoed. 97 voorwerpen worden beschreven als herinneringen aan het zogenoemde schuttersporselein. Het inventaris spreekt over de ikonografie, de techniek, de stijl, de merktekens. 35 merktekens worden afgebeeld van fabrieksmerken uit België, Nederland, Frankrijk, Duitsland, Zwitserland. De rubriek "Kruisboog" is een uniek stukje waarin de voorwerpen en de beoefening van de sport vakkundig worden belicht in woord en beeld door prachtige foto's.

De *"Lijst der illustraties"* (blz. 156-157) vermeldt 40 afbeeldingen, die, zoals reeds gezegd werd voor sommige rubrieken, nuttig zijn voor vergelijkende studie.

Wel vinden we het jammer dat er geen resumé van de inhoud in de Gids werd opgenomen in de Franse, Engelse en Duitse taal. In de rubriek "kruisboog" van de bibliografie zien we dat Duitsland en Engeland beter vertegenwoordigd zijn dan Frankrijk en Nederland. Dit doet niets af van het feit dat deze Gids, met de grote diversiteit van voorwerpen en onderwerpen die er worden behandeld, een prima ikonografische en bibliografische studiebron is. De auteurs van de Gids : Beatrix Baillieul; Willy Debunderie, Josée-Moulin-Coppens, Jean Van Cleven, Geert Van Doorne verdienen een woord van dank en waardering voor hun bijdragen. De koördinatie en organisatie van het museumwerk en tentoonstelling berustte in handen van B. Baillieul, alsmede de samenstelling van de Gids. Mooie prestaties die er ongetwijfeld toe bijdragen de luisterrijke tradities van Sint-Joris in ere te houden en ook anderen ervan te laten genieten.

Marcel Daem

Het Bestuur van de ***Koninklijke Bond der Oostvlaamse Volkskundigen,***
de Beheerskommissie van het ***Museum voor Volkskunde***
en de redaktie van ***Oostvlaamse Zanten***
wensen alle leden en lezers een
zalig ***Kerstfeest***
en een gelukkig ***Nieuw Jaar***

Klaus BEITL. *Gegenwartsvolkskunde und Jugendkultur. Referate des 2. Internationalen Symposions des Instituts für Gegenwartsvolkskunde der österreichischen Akademie der Wissenschaften.* Juni 1985 in Mattersburg. Wien, 1987, 361, 20 ill.

Een studie van bijna vierhonderd bladzijden. Vierentwintig medewerkers. Een internationaal symposium van vijf dagen.
De jeugd verovert en betovert de wereld, voor zichzelf en voor een reeks vorsers.

Hoe is een recensie in staat de wijde vonk van deze studieweek te vangen en te vatten, de veelzijdige aspekten van de besprekingen te raken en te bereiken?
Degene die belang stelt in de jeugd en veelomvattende problematiek - en wie is het niet? - dient met deze publikatie kennis te maken. Alle mogelijke kanttekeningen en verwijzingen vechten om voorrang, want de volkskunde treedt aan met een brede waaier en een zwierige zwaai in gezelschap van de psychologie en sociologie, geschiedenis en andere raakpunten.

De eerste Volkskundetagung in 1983 te Mattersburg behandelde de waarde van het dagblad, *Die Zeitung,* als bron. Een ontzagwekkende opdracht en een enig inzicht en overwicht als resultaat(1).
Het tweede symposium treedt rechtstreeks en onrechtstreeks internationaal op. Daarin ligt het geheim en de kunst van enkele akademies en wetenschapslieden. Daar horen de Oostenrijkse Akademie v. Wetenschappen en dr. KLAUS BEITL bij.

Zijn voorwoord bevat o.a. twee zinnen die het complex karakter van het tema aanduiden: *Jugend hat keine Grenzen,* als motto, en *Jugend hat ihre Grenzen,* naar de verklaring van een familievader.
Zijn inleiding speurt naar de definitie, de verschillende standpunten, de jeugd in Oostenrijk, met getallen en regionale verschillen, op basis van velerlei faktoren, o.a. leeftijd, vrijetijdsbesteding met sport, kino, teater, muziek en dans, de jeugd in vroegere tijden, de jeugd als vertrekpunt voor een autonome en homogene jeugdkultuur, o.a. met klassen- en generatieproblemen.

Unpassende Anpassung van HERBERT HRACHOVEC stoelt op de film "Stranger dan Paradise" (ook met vermelding "Uhrwerk Orange" en "Klassenfeind") om de tweespalt tussen het gestruktureerde leven en de onderdrukte agressiviteit te illustreren. Kontrasten heimat en vreemde gebieden, man en vrouw, Hongarije - Amerika kantelen in deze kadans.
Warum gibt es Subkulturen? van ROLF SCHWENDTER raakt breedvoerig, somwijlen aan de hand van andere vorsers, het ontstaan langs allerlei wegen. In hoever hoort de punk (dit woord betekent in het Engels bedrieger) als protestfiguur erbij? De haakpunten van Ethnologie, Gegenwartsvolkskunde en Subkulturforschung kringelen er door elkaar.

GERTRAUD LIESENFELD vertrekt in *Wir sind jung, Die Welt is offen* met een socialistisch lied uit 1908 en legt regelmatig de nadruk op twee elementen: jong blijven en er jeugdig uitzien. De periode van de romantiek vat in vrijheid, levensvreugde, bukolisch genieten, de band met de natuur en de lust tot avontuur in het type van de toenmalige guit. De nar van de tarotkaart leunt er op zijn manier bij aan. Schoonheid boort als een vast kenmerk in de jeugd. Onze tijd heeft de jeugd gevat in de gang van produktie en konsumptie... tot in de baard- en haardracht toe, erotiek en sexualiteit. De 'eeuwige jeugd' handhaaft zich als broze, boze droom, met levenswater, mode, sport, genotsmiddelen. De molen die oude vrouwen jong maalt, leunt aan bij een handschrift uit Tirol in 1814 (Leopold Schmidt).

MICHAEL MITTERAUER somt bondig vergelijkingspunten op, in *Probleme der historischen Jugendforschung am Beispiel der Entwicklung von Jugendgruppen,* in het kader van "New Social History" in Frankrijk, Engeland en de USA.

GERTRUDE LANGER-OSTRAWSKY omlijnt de veelzijdige eisen en gaven van en voor het meisje in *Mädchenalltag im 19. Jahrhundert. Rollenbild und Realität.* Een rollenpatroon voor een meisje in de vorige eeuw? Waar ligt dat voor het grijpen? In verenigingen allerlei? In het familiekader? De auteur onderzoekt velerlei bronnen en de spanning tussen gedragspatroon en realiteit. Familiaal leven, de school, leggen beperkingen op. Autobiografieën, vrouwentijdschriften e.a. wijzen op groot- en kleinburgerlijk dringen en wringen. Een reeks deugden was vanzelfsprekend vereist, de taak van gezelschapsdame haast voorop. Er bestaat een *Ratgeber und Führer für Mäd-*

chen: Das Mädchen in Haus und Welt. Onderwerping aan richtlijnen voor wat geoorloofd en behoorlijk was (vaak negatief uitgedrukt) bepaalt o.a. een discipline langs handenarbeid, voor sociale kontakten. 'Trivial'literatuur bood gebeurlijk een surrogaat voor een niet geleefd leven.

Rote Jugend in Wien - 1918 bis 1934 van BARBARA SCHLEICHER - HELMUT P. FIELHAUER geldt een projekt van begin 1985 om een Weens stadsdeel sociografisch te onderzoeken in de ontwikkeling van de "Arbeiterkultur" in een burgerlijk kader. Waarin bestaat de opbouw van een proletarische jeugd midden een burgerlijke dominantie? De opleiding van en de waardebepaling bij de jeugd geschiedt in de teorie van "Neuen Menschen", langs solidariteit, klassegeest en -bewustzijn, proletarische discipline (zie boven voor meisjes), o.a. langs kind- en jeugdorganizaties.

OLAF BOCKHORN schouwt in *Red' nicht so, weil sonst kommst nach Dachau / Aspekte eines volkskundlichen Projekts über Kindheit und Jugend in Wien zwischen 1938 und 1945* naar de beleving van kind en jeugd in de oorlogsjaren, in de zwaartepunten: ouderlijk huis, school, jeugdvereniging, vrijetijdsbesteding en spel, kledij, voeding. Vele gesprekken verklaren houdingen. Het slot bepaalt dat niet alle stadskinderen in Wenen vertoefden, en de bepaalde periode met andere geest en ogen beschouwen.

HANNELORE FIELHAUER onderzoekt *Zur beruflichen Integration von Jugendlichen am Beispiel von Jugendlichen ohne Lehrstelle,* met als vertrekpunt een interview met een punker van 19 jaar, arbeidsloos, en een moeder van een arbeidsloos meisje. Voor jeugd zonder werk komen allerlei verklaringen om de hoek zien. Familie, school, keuze van beroep, voorlichting, last rond werklozendienst en arbeidsvoorziening schakelen wij bij sociologische en psychologische vakken, politieke en opvoedkundige problemen.

Selbstverständnis und Zukunftvorstellungen der ländlichen Jugend van JOSEF MANNERT kunnen we voor een deel onder dezelfde noemer schikken, alwaar geloof en kerk, het landelijk kader mede invloed uitoefenen. In hoever kan een vorser nog gewagen van waarachtige landbouwersgezinnen? Hun aantal behelst een minderheid.

Leistung oder Selbstentfaltung - Krawatte oder Jeans? Die Relation zwischen psychischer und materieller Ausprägung von Jugendkultur van ERNST GEHMACHER sluit bij de vorige onderwerpen aan, langs jeugdsociologie, indeling in velerlei groepen, o.a. vrijetijdsbesteding, hobby, genotmiddelen, uniform.

Drie onderwerpen komen in één raam "tijdschrift" terecht:

Die Zeitschrift "Landjugend". Ein Beispiel zur Rezeptionsforschung van HELMUT EBERHART,

Die Jugendzeitschrift Rennbahn-Express: Produkt oder Produzent jugendlicher Kultur? van JOHANNES MOSER-ADELHEID SCHRUTKA-RECHTENSTAMM,

Das Mädchen von Seite 1. Rollenklischees in Mädchen-, Frauen- und Jugendzeitschriften der achtziger Jahre van ULRIKE AGGERMANN-BELLENBERG.

Deze bijdragen nemen samen een vijfde tot een zesde van het totaal voor hun rekening. Alle aspekten, zo van uitgever als van lezer, komen aan bod, voor nummer één Landjugend. Nummer twee ziet de ontleding van temata, interessepunten, abonnementen, met het doel de wijziging van een jeugdkultuur na te gaan aan de hand van een jeugdblad.

De invloed van vrouwentijdschriften is ontzagwekkend, als teoretisch kommunikatiemiddel tussen vrouwen en meisjes, als ersatzindruk voor deelname aan en invloed op het openbaar leven. De lezeres neemt een wereldbeeld uit het blad als realiteit over om de persoonlijke ervaringen met die uit het medium te vermengen. Vier mogelijkheden treden op: een participerende nutsfaktor, een aktieve nutsgerichtheid, een ontvluchten van nutsgerichtheid, een aktiverende nutsgerichtheid. De vier gerichtheden weerspiegelen zich in een tijdschrift, of het popmuziek als hoofdtema voorschrijft, realiteitszin, mode en handenarbeid, foto-story-liefdesgeschiedenissen, emancipatie en feminisme.

Vijf onderwerpen zijn, in de waarde van een wijde boog en klare kijk, belicht in de titel als in een notedopje:

Schöner Vogel Jugend. Kleidung und Verkleidung Jugendlicher heute van MICHAEL MARTISCHNIG. (met 7 ill. achteraan) Oorringen voor mannen, jeans, T-shirt, hartvorm versieringen voor nagels, enz. horen er bij! Hun geesteshouding vertolkt door de kleding, "wat men denkt", voor de volwassenen "wat men is"!

Jugend und Musik - Musik der Jugend van MARINA FISCHER-KOWALSKI -

HARALD HUBER zoekt o.a. naar het opstandig karakter van die periode, de verhouding geest/lichaam, man/vrouw, boven/onder, uitschakelen o.a. van klassen- en rassenscheiding.

Aufstieg und Niedergang autonomer Jugendzentren in Schwarzwälder Kinzigtal van HANNJOST LIXFELD raakt de problemen van de jeugd, o.a. in engagement en protest.

Dienst am Nächsten - aktive Caritas in der Freizeit van ELEONARE HACKLAENDER komt in de vrijetijdsbesteding terecht, met bespreking van de drijfveren in Rood Kruis, Arbeiter-Samariterbund, Malteser-Hospitaldienst en Johanniter-Unfallhilfe. Wir helfen - Helfen macht Freu(n)de, luidt een van de leuzen.

Jungbürgerfeiern in Österreich. Die Jungburgerfeiern als Manifestation des staatlichen Selbstverständnisses van FRANZ GRIESHOFFER houdt o.a. verband met de Dag van de Vlag, als herinnering aan de terugtrekking van de laatste bezettingstroepen. Een feestdag besluit met het overhandigen van het boek *De Oostenrijker heeft een vaderland.* Bij ons ligt de opvatting staat en land met zijn twee bevolkingsgroepen totaal anders. Ontstaan en verbreiden van feestgebruiken in die zin worden ontleed, zo in vergelijking met Zwitserland, en op kaarten vastgelegd.

Jugendforschung in der DDR - Unter besonderer Berücksichtigung volkskundlicher Untersuchungen zur Jugendweihe van UTE MOHRMANN (met 4 ill. achteraan) let op feesten i.v.m. de overgang van de kindsheid naar de jeugd, tevens op de houding van de jeugd in sociaal opzicht.

Jugendkulturforschung heute in Ungarn - aus der sicht der Folkloristen van VILMOS VOIGT behelst een studie van kinderfolklore te Boedapest, om een vergelijking te kunnen maken in het hele land en de vreemde.

Forschungen zur Jugendkultur in Jugoslawien heute. Eine Übersicht über ethnologische und soziologische Forschungen zur Jugendkultur van MAJA POVRZANOVIC let vooral op samenwerking van psychologen, sociologen, politologen, enz. in een interdisciplinaire aanpak.

Lücken im Volk. Über die Verknüpfung der nicht vorhandenen Theorie mit der vorhandenen Empirie. Projekt der Student(inn)en am Institut für Volkskunde der Universität Wien. Tekst bij een 'Ton-Dia-Schau'. Tekst en muziek WOLFGANG AMBROS, ANDRE HELLER. Verwerking van het lied in de bijdrage.

Eine Lücke in der Volkskunde? Am Ende Fragen - wie sich's für ein Symposion gehört van MARTIN SCHARFE stelt pijlscherp de vraag: in hoever heeft de volkskunde belang gesteld in de jeugd? De vraag: Is de jeugd oud? Is jeugd in de volkskunde een oud tema? Vele vragen rijzen er, o.a. hoe komt de jeugd tot stand? De auteur vindt het ergste dat uiterst zelden de vraag naar de grond van haar doen en laten is gesteld. Intussen: er is nog veel werk aan de winkel!

ROLF SCHWENDTER brengt *Résumé des Symposions,* in korte trekken de hoofdpunten van de uiteenzettingen.

Een reuzeprestatie, én het symposium van internationale waarde, én de publikatie, op geringe tijd beschikbaar. Daadvaardigheid en geestesaktiviteit gaan op uitzonderlijk hoog niveau hand in hand! Het zware boek is een eindpunt en een vertrekpunt tegelijk!

Renaat van der Linden

Ill. bij M. Martischnig:
Meisje met Beatle-portret op het haar.

(1) Klaus BEITL (Hg.). *Methoden zur Dokumentation von Gegenwartsvolkskunde. Die Zeitung als Quelle. Referate des 1. Internationalen Symposions des Instituts für Gegenwartsvolkskunde van 10.-11. Mai 1983 in Mattersburg.* Mitteilungen des Instituts für Gegenwartsvolkskunde, Nr. 15, Wien, 1987.

Gertrud BENKER. *In alten Küchen. Einrichtung. Gerät. Kochkunst.* Uitg. Georg D.W. Callwey GmbH & Co, München, 1987, 175, 253 ill., waarvan 68 in kleur.

Een boek van de uitgeverij Callwey is immer een lust voor geest en oog! Bijna honderd blz. druk behandelen de ontwikkeling van de keuken en van de kookkunst en het -gerei, van in de middeleeuwen tot in het begin van onze eeuw en ongeveer evenveel blz. buitentekstplaten illustreren vol luister dit onderwerp, in de ruimste zin.

De boeken van Gertrud Benker komen (haast vanzelfsprekend) in de rubriek Kunst- en Kultuurgeschiedenis, en Volkskunst terecht. Ze horen even rechtmatig thuis in de sektie Volkskunde. We denken in die zin aan *Bürgerliches Wohnen. Städtische Wohnkultur in Mitteleuropa von der Gotik bis zum Jugendstil*, met zijn 232 blz. met 370 illustraties, waarvan zestien in vierkleurendruk, München, 1984. Volkskundigen en sociologen zijn vaak gewoon geweest in hoofdzaak te letten op leef- en woongewoonten bij de buitenlieden, i.v.m. of zonder waar aanknopingspunt met een ambacht. Eenvoud en traditie speelden er een belangrijke rol. De auteur heeft het klaar gespeeld om in genoemd kunstwerk een schitterend beeld op te hangen van de woontraditie bij de gewone burger.

Kookboeken zijn alom voorhanden. De illustraties zijn gebeurlijk pover. Hier krijgen we het tegenovergestelde: een kookdemonstratie gedurende ettelijke eeuwen, onder de vorm van een aantrekkelijke kursus wegens een uitgebreid stel van kachels en ketels, pannen en platen, van kookvuren en toestellen allerlei. Alle mogelijke elementen en personen inzake de gastronomie komen te voorschijn. Gertrud Benker stipt in de Einführung aan, dat bij de voorbereiding van vroegere publikaties het haar trof welke invloed en waarde de voeding heeft in de samenhang van het leven voor de mens afzonderlijk en voor de gemeenschap in de jaargebruiken en feesten, bij de doop en een dodenmaal, enz., enz.

De eerste illustratie stamt uit het eerste Duitse kookboek van 1490 te Augsburg en die kunt u laten aansluiten, letterlijk en figuurlijk bij onze kip aan het spit. Vijf eeuwen geleden speelde de wind zijn rol voor het braden.

Een stipte aanduiding voor de gebruiksvoorwerpen inzake tijd en plaats van gebruik blijkt lastig door een tekort aan datering. Anderzijds gingen vele voorwerpen verloren, wegens de grondstof, hout, tin, glas. Toch heeft de auteur doorheen de eeuwen wisselingen en konstanten aangeduid, de drang naar innovatie en naar behoud, en ook de verhouding mens en gerei op basis van taaleigenaardigheden. De intrede van de elektriciteit in de keuken, het industrieel vervaardigen van gerechten en spijzen, de huidige wetenschap voor bouw en schikking van materiaal komen aan bod. Midden-Europa dient als vertrekpunt, maar een bezoek aan en onderzoek in randgebieden openbaart varianten en overeenstemming. De keuken als ruimte en de meubilering, de mens in de keuken, de rol van de haard met de tuigen erin, het bewaren van voedsel in de keuken en de bijhorigheden ernaast vormen afzonderlijke hoofdstukken. Tot slot treedt de keuken en de kunst, of de keuken in de kunst.

Naast de talrijke wetenswaardigheden vormen de illustraties op zichzelf een juweel. Kopen en genieten, niet alleen voor de dames, maar ook voor de heren.

Renaat van der Linden

Plaat met keukengerei, Esslingen, 1890. (G. Benker, p. 55)

W.L. BRAEKMAN. *Middelnederlandse verfrecepten voor miniaturen en "alderhande substancien".*
Brussel, Omirel Ufsal, 1986, 129, ill. Reeks Scripta 18. Medieval and Renaissance Texts and Studies.

De Vlaamse miniatuurkunst is wereldwijd beroemd. Welke ambachtelijke kunstzin en vaardigheid is daarbij betrokken? Het maken van de kleuren, de soorten grondstoffen, het verkrijgen van tinten en schakeringen zijn punten die nauwelijks of niet ter sprake komen. We dienen dr. Braekman dankbaar te wezen, want met de uitgave van deze recepten brengt hij gedegen bouwstenen aan.

Hetzelfde gedlt voor de Vlaamse 'draperie'. Zijn superieure weeftechniek en schitterende kleuren zijn doorheen heel West-Europa geprezen. De uitgave van deze recepten en technische procédés verstrekt een degelijke(r) kennis voor het ontstaan van onze lakenververij in de late middeleeuwen en vroege zestiende eeuw.

In hoever zijn deze recepten een neerslag en weerslag van nieuwe, langs empirische weg gevonden technieken? De auteur ontleedt het probleem en schouwt de evolutie langs Plinius, de Romeinen, de abdijen en kloosters in de middeleeuwen, enkele werken uit die perioden, de anonieme traktaten en receptaria. De rol en bemiddeling van de Arabieren om deze kennis en kunde naar het middeleeuwse Westen te brengen, komt langs een reeks publikaties aan bod. De vertaling van Arabische geschriften in het Latijn veroorzaakte een vlotte verspreiding in het Westen.

Alleen Italië kan met Vlaanderen worden vergeleken inzake het verven van stoffen in de middeleeuwen. Bij ons nam de ververij van de elfde eeuw af een hoge vlucht en behield eeuwen lang een leidende rol. De emigratie van onze ambachtslieden naar Engeland in de 14e en weer in de 16e eeuw, naar Italië in de 14e en de 15e, naar Nederland (Leiden) in de 16e eeuw weerspiegelt ons hoog vakmanschap !

De uitgegeven recepten stammen uit drie handschriften en een postincunabel. De kollektie recepten, Tekst I genoemd, berust in Londen, (p. 27-57) bevat 69 nrs., d.w.z. Verfbereidingen voor miniaturen en om stoffen, leder, hout, was enz. te kleuren. Sommige teksten vormen een min of meer samenhangende groep, andere zijn geïsoleerd tussen technische of chemische voorschriften.

Tekst II (p. 59-91), getiteld *Tbouck van wondre,* in 1513 in Brussel door Thomas vander Noot gedrukt, berust er in de K.B., verstrekt recepten om ijzer en staal zacht te maken, om wijn en azijn te bereiden, enz. De verzameling om stoffen te verven, bevat 59 recepten; sommige uitvoerig, andere bondig(er).

Tekst III (p. 92-106), Hs 1317 van de Bib. van de Rijksuniversiteit te Gent, levert recepten om lijnwaad, garen en andere soorten stof te verven, 28 in totaal.

Tekst IV (p. 107-116), Hs 2141 uit dezelfde Bib., biedt 13 nrs., uiterst belangrijk, daar de meeste het versieren (floreren) en verluchten van handschriften behandelen. Een zekere Christian van Varenbraken, meester in de vrije kunsten, schreef die in de zestiende eeuw.

Vóór het aanhalen van de teksten groepeert de auteur de verschillende stoffen, waarvoor recepten voorkomen om die een kleur te geven. De Inhoud vóór elke tekst verstrekt telkens een inzicht en overzicht.
Elkeen die zich respekteert, bewondert de miniaturen. De verfbereidingen, "Die Conste... van te verwen", het kleuren voor miniaturen en "om te scriuen oft floreren" krijgt u hier voorgeschoteld.

Techniek, beroep en volkskunst stralen in deze publikatie op een weinig verkend en toch zo glorierijk terrein. Dr. W. Braekman is de bestendige ontdekker en grondige ontginner van handschriften in binnen- en buitenland. De miniaturen en 'draperie' worden een nog fijner schilderwerk door deze uitstekende publikatie.

R.v.d.L.

Johan DAVID. *Wassen en strijken.*
Grimbergen, Museum voor de Oudere Technieken (M.O.T., Guldendal, 20, 1850 -), 1988, 79 blz., ill., 190 BF.

Ruedi HELFER, Ingrid EHRENSPERGER e.a., *Waschtag - Linge, lessive, labeur.*
Biel, Museum Neuhaus (Schüsspromenade, 26, 2502 - , Zwitserland), 1988, 107 blz., ill., 9.50 SF.

Twee tentoonstellingen, twee studies/ katalogen. Een verrassend want schijnbaar onopvallend onderwerp.

Na *"Reclame, bron voor de geschiedenis van de Technieken"*, *"De tang. Eén woord, honderd-eb-één werktuigen"* en *"Rupsenbestrijding door de eeuwen heen"* biedt nu dit vierde deeltje uit de brochurereeks van het M.O.T. een handig in- en overzicht van de evolutie van een der gewoonste huishoudelijke bezigheden. Didaktisch goed geïllustreerd krijgen achtereenvolgens de werkwoorden 'wassen', 'drogen', 'bleken', 'blauwen', 'stijven', 'strijken' en 'stomen' een meer reëele en komplekse inhoud. Was- en droogmiddelen, was-, droog- en strijktoestellen, foto's en (reklame)dokumenten allerhande vullen in het M.O.T. een gelijknamige permanente kollektie.

Nette klederen zijn een hygiënische en sociale noodzaak. Karel VELLE schreef reeds in *"Lichaam en hygiëne. Naar de wortels van de huidige gezondheidskultuur"* (Gent, 1984, p. 63): *"Reinheid, orde en hygiëne zullen vooral vanaf 1870-80 beduidend meer aandacht krijgen, maar zullen pas naar het einde van vorige eeuw toe worden veralgemeend."* Wat geldt voor het lichaam, de gezondheidszorg (medikalisering, kuuroorden) en de woonomstandigheden (waterleiding, sanitair) heeft vanzelfsprekend ook zijn betekenis voor onze kledij, de tweede huid. De socio-kulturele kontekst komt in deze brochure niet echt aan bod. Johan DAVID stapt immers direkt in op de 'technologische' elementen: welke vezels en welk vuil met welke vloeistof en met welke wasmiddelen behandelen? Van deze laatste zijn er heel wat: loog (van potas of van soda), zemelwater, zeep, houtzeep (uit panamabast), ammonia, ossegal, syntetische wasmiddelen (o.a. waspoeders zoals sinds 1907, "Persil"). Volgt dan een beschrijving van de verschillende fasen (sorteren, ontvlekken, weken, koken) en metoden (wrijven, kloppen, stampen) bij het wassen en van de erbij gebruikte handwerktuigen of toestellen (bijvoorbeeld de handstamper, wasroerder, wasbord, karn, wasmachine). De eerste in België bekende melding van een wasmachine dateert van 1848! (p. 27) Van dan af maken een hele resem modellen en technische verbeteringen geschiedenis. Een prent uit *"Het Menselyk Bedryf"* (1694) van Johannes en Caspaares Luiken toont hoe in een volgende werkfase met een blekersgieter (waterschop, hoosvat) de op een grasveld opengelegde weefsels worden natgehouden om ze met loog en karnemelk te bleken. In de 18de eeuw reeds toveren bleekwater of bleekpoeder en blauwsel vlugger de nog wat gelige weefsels een zuivere witte tint. Met een wringrad, een wringer, een droogpers, of een droogzwierder wordt het overtollige water weggewerkt om zo het eigenlijke drogen te starten en de weg vrij te maken voor het strijken, het persen of het stomen. Linnenpers, pijp- en plooischaar, plooiwieg, mangelbord, strijkijzer, strijkplank, stoomtafel zijn hierbij nauwkeurig beschreven en gevisualiseerd. Uit dit overzicht blijkt duidelijk welke schat aan gegevens de auteur op een systematische wijze aanbrengt, technisch en taalkundig. Noten en bibliografie - iets te bescheiden - wijzen tenslotte een ruimer werkveld aan.
De auteur zegt zelf (p. 35): *"Zoals de geschiedenis van de wasmachine en van de wasserijen nog te schrijven is, is er maar weinig bekend over de fabrikanten. De historici hebben er tenslotte tot nu toe weinig of geen aandacht aan besteed."* Ook de volkskundigen niet. Is dit de zoveelste tip voor een skriptie?

Dat voorbije zomer 1988 in het Zwitserse Biel/Bienne een gelijkaardige tentoonstelling liep is een prettige coïncidentie en wijst misschien toch op een alom groeiend besef dat de technieken (en hun geschiedenis) tot de karakteriserende elementen van een kultuur behoren.

De vlotte tweetalige (Duits/Frans) kataloog o.l.v. Ruedi Helfer en Ingrid Ehrensperger (Konservator), *"Waschtag - Linge, lessive, labeur"*, biedt een boei-

end beeld van deze alledaagse bezigheid : het wassen als sociaal gebeuren, de hokuspokus der wasmiddelen, het beroep van wasvrouw of van strijkster, de wasserijen, hun architekturale aanwezigheid in Biel, wassen en strijken in de kunst (Daumier, Degas, Liebermann, e.a. uit het Frans-Duits-Zwitserse blikveld), de evolutie van de wasmachine, het huishoudonderwijs, de impakt van de reklame, de reinigingsbedrijven. Gebruiken, werkwijzen, belevingen, voorvalletjes leveren het pittige detail. Zo brengt Ruedi Helfer verslag uit van een onderzoek naar de 'gewichtstoename' van een hemd gedurende de week : een vers hemd torst op zondagavond reeds 1,1 gram vuil, op maandagavond 4,8 gram "waardoor het voor het burgerlijke deel van de bevolking reeds niet meer draagbaar is (links gelden andere normen)", op donderdagavond weegt het vuil (stof en zweet) reeds 10,4 gram en het hemd raakt nu, na nog een karweitje op zaterdagnamiddag, echt rijp voor een wasbeurt. Zuiverheid kan dus worden gewogen of sociale status omgekeerd evenredig aan het gewicht van het hemd?

Tot slot ontsluit een uitgebreide, systematische en quasi inventariserende bibliografie voor het Franse en Duitse taalgebied dit veelzijdige onderwerp. De opmaak van de kataloog, met talrijke illustraties, treft in direktheid en speelsheid, zoals trouwens de aan de waslijn wapperende lakens op de kaft en aan de ingang van het Neuhaus.

Arnold ELOY

Marguerite COPPENS. *Geraardsbergse Chantillykant.* Vertaling James Marchand. Uitgave Rotaryklub Ninove-Geraardsbergen, 1984, 111, ill., 57 buitentekstplaten. Voorwoord : E.F. Sanders, Armand Van Damme.

De licentiaatsverhandeling van mevrouw M. Coppens, gemaakt aan de universiteit van Louvain-la-Neuve, onder leiding van de heer R. van Schoute, vormt de basis van de publikatie.

Een retrospektieve tentoonstelling van Chantillykant, georganizeerd door de Rotaryklub Ninove-Geraardsbergen, schudde een speciale wereld wakker in de stad van Oudenberg.

Talrijke, uiterst waardevolle stukken, onbekend, maar ontegensprekelijk autochtoon, kommerciële en familie-archieven boden de kans om door te dringen in het dagelijks bestaan van vele lieden, arbeidsters vooral, fabrikanten ook, in de wereld van kunde en kunst, van rijkdom, armoede en teleurgang, van praal en pronk in het heden. Om de evolutie van de zwarte zijdekant in de stad te begrijpen verklaart de auteur in eerste instantie de oorsprong van het genre, schijnbaar in Spanje, waar de historiek moeizaam van de grond komt. Die zwarte kant treft men aan in de buurt van Parijs, ook de crème zijdekant, de zogenaamde blonde en kant met goud- en zilverdraad. Deze specialiteit dateert van de 17de eeuw en werd gedeeltelijk naar Spanje uitgevoerd. In de 1ste helft van de 18de eeuw werd blonde en zwarte zijdekant uit Frankrijk via Parijs en Rijsel in onze gewesten ingevoerd. De blonde bereikt zijn hoogtepunt omstreeks 1815-30; omstreeks 1835-40 neemt de zwarte de fakkel over. Chantilly geeft dé impuls aan zwarte zijdekant. Bayeux neemt deze nijverheid over. Geraardsbergen wordt het centrum van omstreeks 1840 om het hoogtepunt te bereiken ca 1870. De voorbeeldige publikatie geeft de evolutie in de stad, de ontwikkeling van de stijl, mode en gebruik, technische begrippen, de volkskundige aspekten langs lied en feest. De zevenenvijftig illustraties geven het geheel tevens een hoogstaande dokumentaire en kunstwaarde.

R.v.d.L.

Christa PIESKE. *Bilder für jederman. Wandbilddrucke 1840-1940.* Mit einem *Beitrag* von Konrad *VANJA*. *Geleitwort* van Wolfgang BRÜCKNER. 248, 114 ill. in kleur, 240 wit-zwart. Schriften des Museums f. Deutsche Volkskunde. Berlin: Bd. 15. Keyersche Verlagsbuchhandlung GmbH, München, 1988. DM 88,-

In zijn *Geleitwort* tekent Wolfgang Brückner enkele trekken van de vooraanstaande auteur: haar akribie, wetenschappelijke zin, onuitputtelijke verzamelddrang en organizatietalent. Geld en hulpkrachten kunnen verzamelingen opbouwen, maar de doordrijvende kracht van een Spartaans vlijtige persoonlijkheid in het vorsersgelid brengt uitzonderlijke tentoonstellingen en indrukwekkende werken tot stand, standaardwerken van het zuiverste gehalte. Bij dit Geleitwort sluit haar *Vorwort* aan, met de nadruk op de verzameling van uiterst omvangrijk materiaal, met bezit van de originele stukken. Daar horen onvoorwaardelijk reizen bij naar archieven, biblioteken, musea. De band met kollega's, antiquairs en verzamelaars-vrienden vormt het tweede luik. In die zin seint ze haar gesprekspartners alom in Duitsland, in Parijs en Washington. Achteraan in het boek tref je de lijst van openbare en private verzamelingen in Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland, Hongarije, Italië, Frankrijk, Engeland, Verenigde Staten van Amerika. Op die manier steken we van wal met de trekken van een persoonlijkheid en tochten en voorwaarden voor het totstandkomen van internationale prestaties. In Vlaanderen bezocht ze de verzamelingen o.a. in het Museum voor Volkskunde te Brugge en Gent!

In het hoofdstuk *Forschung und Quellen, Begriffsbestimmung* ontleedt ze de evolutie na de tweede wereldoorlog inzake Volkskunst, i.v.m. de Wandbildforschung, de binnenhuisversiering langs populaire drukgrafiek. In Duitsland speelt Adolf Spamer dé vooraanstaande rol. Andere landen volgden, o.a. Skandinavië. De heropening van het Museum für Deutsche Volkskunde in Berlin gaf eveneens een doorslag en spoorslag, langs Theodor Kohlman. De populaire wandversiering als grafiek en de massaproduktie kregen aandacht.

Het internationaal onderzoek verkreeg de ruimste basis tijdens samenkomsten van leden van SIEF (Société internationale d'ethnologie et de folklore) in 1984 te Lund in Zweden en in 1986 te Göttingen.

Voor Christa Pieske gaan publikaties en tentoonstellingen hand in hand voor vorsers.(1) Sinds 1962 hebben ca. zevenendertig belangrijke tentoonstellingen in kleinere en grotere musea katalogen geleverd die een wezenlijk bestanddeel bevatten voor de studie van populaire grafiek.
Het boek en de expo *Das A.B.C. des Luxuspapier* biedt een uitmuntend voorbeeld in dit opzicht(2).

De populaire grafiek in de wandversiering kunt u zien als een dekoratiefaktor, als een religieus tooisel, als reproduktiegrafiek. In het laatste geval betreft het weergave(n) van tekeningen, schilderijen, in alle mogelijke technieken. Over het algemeen is er een kader mede gemoeid, met een bijgedachte of -bedoeling van blijvende duur. In de negentiende eeuw kan een wandsieraad twee generaties meegaan! Beeld en schrift horen menigmaal samen. Naam van kunstenaar en drukker kunt u lezen, of hij valt gebeurlijk weg. Verzen en rijmen, met of zonder letterkundige grond of inspiratie, komen er eventueel bij.

De ontwikkeling van de grafiek als wandsieraad krijgt u in vier perioden: van 1840 tot 1860, tot 1890, 1890 tot 1920, 1920 tot 1940, d.i. een schouwing van een eeuw, van p. 25 tot 38. Voor elk tijdstip ontdekt u een sociale geleding en ontleding, de motieven langs de godsdienst, mytologie, geschiedenis, literatuur, patriottisme, landschap, sport, huwelijkstafereel, enz. Telkens is een technisch doorgronden uitvoerig aanwezig. De funktie van de wandversiering valt niet makkelijk op te sporen. Over het algemeen stemt in de 19de eeuw de grafiek aan de wand overeen met kunst, met een grote K soms. Duizendvoudige reprodukties storen de opvattingen niet. Ook in de 20ste eeuw betitelen katalogen de produkten als ...kunstwerken... die dag bij dag vreugde verspreiden... Het bezit telt als een prestigekwestie, een patriottische, politieke, godsdienstige gezindheid en dokumentatie.

Het verwerven van grafisch wandsieraad geschiedde op eigenaardige manieren, waarvan de bejaarden er zich nog enkele herinneren: de gratis geschenken bij

fie, chocolade en dies meer, ook bij abonnementsvernieuwing van tijdschriften, kunst- en familiebladen, almanakken. In 1903 stelt een Zwitser vast, dat bij de handarbeiders en middenstand de sierstukken die bij premies een kleine bijslag uitmaken, het "Bilderbestand" vertegenwoordigen. In hoevele landen en voor hoevele zaken en hoevele jaren heeft dusdanig geval zich niet voorgedaan?

Een kunstopleiding en smaakvorming door de wandgrafiek geschiedt door uiterst verscheidene begrippen die kunsthandelaars en technische grepen mededelen: natuurgetrouwe weergave, getrouw aan het origineel, waarachtige kopie, facsimile, imitatie, kleurrijke reprodukties. Het gaat niet uitsluitend om kunsthandelaars, maar verenigingen allerlei komen tot stand die hun leden reprodukties aanbieden, naar schilderijen en meesterwerken uit een koninklijke of nationale galerij. Prospektussen zijn gratis en franco ter beschikking. Een Uitgeverij voor Volkskunst in Hamburg verspreidt kunstschilderijen! Litografie, chemiegrafie, heliochromografie, kleurlitografie en andere termen blijken geschikt om kandidaat-kopers te betoveren en te veroveren. Kunstverenigingen kennen een opzienbarende ontwikkeling. Critici gewagen van een oeverloze trivialiteit en zelfgenoegzame dilettantisme, maar intussen verspreiden kunstverenigingen een duizelingwekkend aantal eksemplaren. Naast deze groepen oefenden kristelijke genootschappen een ontzagwekkende invloed uit, o.a. door het kopiëren van de zogenaamde Nazareners, een tak van de romantiek die een "nieuw-Duits-religieus-patriottische" kunst wilden bieden. Veertien van de belangrijkste genootschappen zijn opgesomd. (Verein für christliche Bilder, religiöse Kunst). De Société St. Jean van Parijs, gesticht in 1872, voegt zich bij deze reeks.

Brochures van kunsthandelaars treden op als "huiselijke raadgever"! Bij de inrichting van een woonst zijn bepaalde verplichtingen voorgeschreven, ook voor dekoratie. *Praktische Anleitung zur Führung eines Stadt- und Landhaushaltes* van 1860 en *The American Woman's Home* van 1864 wijzen klaar op deze strekking. *Karlsruher Künstlerbund* geniet afzonderlijke aandacht, in de band van een kunstdrukkerij (gesticht in 1897, bestaat nu nog) en een kunstenaarsverbond. De drukkerij beschikte in 1908 over vier steendruksnelpersen en veertien hulpmachines. Dergelijk detail bewijst het fantastische opzoekingswerk voor deze publikatie!

Censuur van overheidswege ontstaat om te onderzoeken of het drukwerk van politiek, religieus en moreel standpunt uit kan aanvaard worden. Een kommissie, belast met deze opdracht, ontstaat in Parijs in 1852. In Pruisen en Berlijn vervult de politiedirektie deze taak. De verbodslijsten met aangegeven titels zijn een goudmijn voor deze studie.

De beeldmotieven, in een reproduktie van klassieke en moderne meesters, zijn ingedeeld in profane (kind, liefde, volksverhaal, landman, dier, humor, katastrofe, enz.) en religieuze (bijbel, heiligen, engelen, enz.) Waar halen de uitgevers en drukkers hun voorbeelden, in privaatverzamelingen en andere? Hoe verwerken ze die? Getrouw? In een triviale overname? We kunnen er gewagen van het onderwerp, de inhoud van de prenten, en daarna en daarnaast van de technische uitvoering. De twee standpunten worden haarfijn en uitvoerig uit de doeken gedaan. Grondstof, papier, druktechnische en ambachtelijke aangelegenheden, soorten en vormen van ramen en omlijsting, ondernemingen en ondernemers i.v.m. drukwerk, verhouding van werkgevers en werknemers in elk verband en beroep, groot- en kleinhandel, vertegenwoordigers, import en export, oplagen en prijzen, tentoonstellingen en vakbeurzen, alle mogelijke aspekten treden op met gehalte en gestalte, keur en kleur, norm en vorm.

Tot slot leest u de geschiedenis van de afzonderlijke uitgevers: Kunstverlag F. Silber en F. Sala & Co te Berlijn, Ernst Arnold te Dresden, Bernhard Grosz en A.H. Payne te Leipzig, Piloty & Loehle te München. De lijst van kunstuitgevers in de vier aangehaalde steden, en hun katalogen vindt u van blz. 216 tot 240.

Een uitgebreide bibliografie en register besluiten het geheel. *Bilder für jederman* is een haast raadselachtige titel voor een waarachtig standaardwerk dat de drukkunst van een hele eeuw bestrijkt, de drukkunst voor Jan en alleman, voor burgers van hoog tot laag, in het sieraad aan de wand. De ondertitel *Wandbilddrucke 1840-1940* (pas op het eerste binnenblad) verklaart alles, met alle beschikbare gegevens over Wand, Bild en Drucke.

Miljoenen ogen hebben er naar gekeken. Miljoenen harten van eenvoudigen en rijken zijn er door aangegrepen, in een weergave van hun gezindheid en hun vorming.

Populaire wandversieringsgrafiek uit de kataloog van E.A. Seemann, Leipzig, 1916. (Pieske, p. 215).

Alle types van druk en van voorstellingen passeren er de revue, bij kolporteurs in de straat, in internationale vakbeurzen, in een salon van een burger, in een kinderkamer, in een boerenwoning.

De kultuurgeschiedenis van de 19de en 20ste eeuw is hier in ruime maat rijkelijk en schitterend weerspiegeld. De woonkultuur verkrijgt in dit standaardwerk van internationale waarde, langs het wandsieraad de klemtoon. Honderden en honderden sieraden pronken in dit reuzewerk, nadat ze aan de zondvloed van de tijd ontsnapten, en door de hartstochtelijke speurzin van een vorser enig worden belicht.

Renaat van der Linden

(1) De tentoonstelling *De Volks- en Kinderprent in de Nederlanden,* in het Volkskundemuseum te Antwerpen, van 1 september tot 15 november 1962 (kataloog 55 blz.) was de vrucht van het kapitaal boek *De Volks- en Kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw,* van Maurits de Meyer. Zie A. van Hageland. *De royale uitgave van een kapitaal boek M. de Meyer.* Gazet van Antwerpen, 24 okt. 1962.

(2) Christa PIESKE. *Das ABC des Luxuspapiers. Herstellung, Verarbeitung und Gebrauch 1860 bis 1930, unter Mitarbeit von Konrad VANJA e.a.* Recensie van R. De Vriendt-Mores in Oostvlaamse Zanten, 59 (1984) 118-19.

INHOUD OOSTVLAAMSE ZANTEN JRG. 63 (1988)

I. VOLKSKUNDE ALGEMEEN

Bibliografie, verenigingen, kongressen, musea, tentoonstellingen.

1. M. JACOBS. Verliefd, verloofd, getrouwd. Het L.V.V.-symposium 1987. 129
2. Katalogus "Verliefd, verloofd, getrouwd". *M. Jacobs.* 131
3. Vierde geschied-, volks- en heemkundige boekenbeurs voor Vlaanderen. 140
4. Lijst schenkingen meerwaarde lidgeld K.B.O.V. 166
5. R. VAN DER LINDEN, L. BEYENS, R. VAN DE WALLE, A. ELOY, G. WEZE. Algemene Statutaire Vergadering. Jaarverslag 1987 Bond, Museum, Biblioteek, Kantklub. Balans 1987. 189
6. R. VAN DER LINDEN. Jubileum "Volkskunde" en een jubileumnummer 1913. 198
7. N. BAILLIEUL. Museum van de Koninklijke en Souvereine Hoofdgilde van Sint-Joris te Gent. Gids voor de bezoeker. *M. Daem.* 252

Grondslagen, metodiek

8. H. SOLY. Materiële cultuur te Gent in de 18e eeuw: een terreinverkenning. 3
9. A. VAN HAGELAND. Is er nog een volksleven? 51
10. M. DEVOS, H. RYCKEBOER, J. VAN KEYMEULEN. Woordenboek van de Vlaamse dialekten. Deel 1. Landbouwwoordenschat. Afd. 3. Het Erf. *R. Haeseryn.* 183
11. R. VAN DER LINDEN. Mariabedevaartvaantjes. Volksdevotie op 1175 vaantjes. *M. Broeckhove.* 199
12. R. VAN DER LINDEN. Mariabedevaartvaantjes. *(Publicitaire inlassing).* 204
13. K. BEITL. Gegenwartsvolkskunde und Jugendkultur. *R.v.d.L.* 254

II. NEDERZETTING

14. N. VAN DER ENDT. Amsterdam Naïef. Amsterdam gezien door naïeve schilders. *R.v.d.L.* 134

III. GEBOUWEN

15. I. PISTERS. Gentse woninginterieurs uit de 18de eeuw. 71
16. L. BOURGEOIS. Dekoratieve voorwerpen en binnenhuisversiering in de 18de eeuw te Gent. 81
17. G. BENKER. In alten Küchen. Einrichtung. Gerät. Kochkunst. *R.v.d.L.* 257

IV. VOORWERPEN

18. C. TERRYN. Tafelen en tafelgerei in Gent in de 18e eeuw. 15
19. I. PISTERS. Zie nr. 15.
20. I. BOURGEOIS. Zie nr. 16.
21. G. BENKER. Zie nr. 17.
22. J. DAVID. Wassen en strijken. *A. Eloy.* 259
23. R. HELFER, I. EHRENSPERGER e.a. Waschtag - Linge, lessive, labeur. *A. Eloy.* 259

V. TEKENS EN UITHANGBORDEN

24. M. BROECKHOVE. Nieuwe vorm van toerisme. Uitnodiging per post. 59

VI. TECHNIEK, BEROEPEN, KUNST, NIJVERHEID

25. H. DORCHY. Le Moule à Chocolat. Un nouvel objet de collection. *F. Van Bost.* 70
26. J.P. CRESPELLE. Zo leefden de impressionisten van de Salon des Refusées tot de dood van Manet 1863-1883. *R. van der Linden.* 133
27. N. VAN DER ENDT. Zie nr. 14.
28. B. DHOORE. Onderzoek naar de invloed van de film. Film te Gent 1919-1930. 141
29. J.H.A. DE RIDDER. Zestiende-eeuwse gerechtigheidstaferelen in Vlaanderen. Drie Laatste Oordeel-schilderijen. 157
30. M. BOISDEQUIN. Les souvenirs mortuaires d'Enfants 1840-1980. *L. De Cock.* 186
31. W.L. BRAEKMAN. Middelnederlandse verfrecepten voor miniaturen en "alderhande substanciën". *R. van der Linden.* 258
32. J. DAVID. Zie nr. 22. 258
33. R. HELFER, I. EHRENSPERGER e.a. Zie nr. 23.
34. M. COPPENS. Geraardsbergse Chantillykant. *R.v.d.L.* 260
35. C. PIESKE. Bilder für jederman. Wandbilddrücke 1840-1940. *R. van der Linden.* 261

VII. VOLKSPSYCHOLOGIE, VOLKSTYPEN

36. W. LUSTENHOUWER. De geschiedenis van het Café-Chantant. *E. Demoen.* 2
37. L. HOSTE. Jacky Lagrou, een Gents type. 66

38. B. DHOORE. Zie nr. 28.
39. A. BOONE. De tol van de liefde. Dwang, verzet en dood in het Europese minnelied. 239
40. K. BEITL. Zie nr. 13.
41. C. PIESKE. Zie nr. 35.

VIII. KLEDERDRACHT, SIERADEN

42. J. VAN RYCKEGHEM. Eenvoud en raffinement. Kleding en sieraden te Gent in de 18e eeuw. 33
43. H. VANNOPPEN. Streekdrachten in het Meetjesland. 225
44. M. COPPENS. Zie nr. 34.

IX. VOEDING

45. C. TERRYN. Zie nr. 18.
46. H. DORCHY. Zie nr. 25.
47. G. BENKER. Zie nr. 17.

X. ZEDEN, GEBRUIKEN, LEVENSLOOP, KALENDERGEBRUIKEN, FEESTEN, SPELEN

48. M. BROECKHOVE. Feest van de secretaressen. Een nieuw kalenderfeest. 58
49. M. BROECKHOVE. Zie nr. 24.
50. A. ELOY. Het honderd dagen feest. 127
51. M. JACOBS. Zie nr. 1.
52. Katalogus. Zie nr. 2.
53. P. VLIEGHE-STEPS. Knikkers en marbels. 137
54. D.J.B. VANPEE. Handschoenen tegen onzuiverheid? 138
55. P. LYSAGHT. The Banshee. The Irish Supernatural Death-Messenger. *H. Lox.* 184
56. M. BOISDEQUIN. Zie nr. 30.
57. B. DE BRUYNE. De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas, 17e-18e eeuw. 205
58. D.J.B. VANPEE. Bracht het zoden aan de dijk? 237
59. B. BAILLIEUL. Zie nr. 7.
60. K. BEITL. Zie nr. 13.
61. R. HELFER, I. EHRENSPERGER e.a. Zie nr. 23.

XI. SOCIALE EN RECHTERLIJKE VOLKSKUNDE

62. H. SOLY. Zie nr. 8.
63. J.H.A. DE RIDDER. Zie nr. 29.
64. M. DAEM. Bedevaartattest Santiago de Compostela 1603. Antwerps pelgrim Lucas Van der Hagen. 169
65. L. CARLEN hrg. Forschungen zur Rechtsarchäologie und rechtlichen Volkskunde. *M. Daem.* 181
66. P. LYSAGHT. Zie nr. 55.
67. B. DE BRUYNE. Zie nr. 57.
68. H. VANNOPPEN. Zie nr. 43.

XII. VOLKSGELOOF, MYTOLOGIE, VOLKSDEVOTIE, TOVERWERELD

69. J. ANCION. La religion populaire. Servitude ou libération. *R.v.d.L.* 128
70. D.J.B. VANPEE. Zie nr. 54.
71. J.H.A. DE RIDDER. Zie nr. 29.
72. M. DAEM. Zie nr. 64.
73. P. LYSAGHT. Zie nr. 55.
74. R. VAN DER LINDEN. Zie nr. 11.
75. R. VAN DER LINDEN. Zie nr. 12.
76. D.J.B. VANPEE. Zie nr. 58.

XIII. VOLKSGENEESKUNDE

77. W.L. BRAEKMAN. Zonderlinge geboorten te Schoorisse in 1736. 167

XVI. VOLKSPOEZIE, LIED, RIJMEN, SPREUKEN, OPSCHRIFTEN

78. W. LUSTENHOUWER. Zie nr. 36.
79. L. GELBER. Oostvlaamse zangidiomen. 99

XVIII. MUZIEK, DANS, INSTRUMENTEN, UITROEPEN

80. W. LUSTENHOUWER. Zie nr. 36.
81. L. GELBER. Zie nr. 79.

82. L. GELBER. Zie nr. 79.
83. M. DEVOS, H. RYCKEBOER, J. VAN KEYMEULEN. Zie nr. 10.

INDEX OP AUTEURS EN AANGEHAALDE PERSONEN

Ancion J., 128
Baillieul B., 252
Beitl K., 254
Benker G., 257
Beyens L., 189
Boisdequin M., 186
Boone A., 239
Bourgeois I., 81
Braekman W.L., 167, 258
Broeckhove M., 58, 59, 199
Carlen L., 181
Coppens M., 260
Crespelle J.P., 133
Daem M., 169, 181, 252
David J., 259
De Bruyne B., 205
De Cock L., 186
Demoen E., 2
de Ridder J.H.A., 157
Devos M., 183
Dhoore B., 141
Dorchy H., 70
Ehrensperger I., 259
Eloy A., 127, 189, 259
Gelber L., 99
Haeseryn R., 183
Helfer R., 259
Hoste L., 66
Jacobs M., 129, 131
Lagrou J., 66
Lox H., 184
Lysaght P., 184
Nuyttens C., 127
Pieske C., 261
Pisters I., 71
Ryckeboer H., 183
Soly H., 3
Terryn C., 15
Van Bost F., 70
Van der Endt N., 134
van der Linden R., 128, 133, 134, 189, 198, 199, 204, 254, 258, 260, 261
Van de Walle R., 189
Van Hageland A., 51
Van Keymeulen J., 183
Vannoppen H., 225
Vanpée D.J.B., 138, 237
Van Ryckeghem J., 33
Vlieghe-Steps P., 137

ILLUSTRATIES

1. Tinnen lepel, 18; 2. Mosterdpot en strooibus, 21; 3. Zoutvaten, 21; 4. The Brothers Clarke of Swakeburys - England ca. 1750, 26; 5. Schenkblad, 29; 6. Justaucorps met vest, 34; 7. Vest met verkorte rug, 34; 8. Frak met platte knopen, splitmouwen en korte vest, 34; 9. Van Reysschoot - Huis Dhaene-Steenhuyse doek nr. 5, 36; 10. Van Reysschoot - idem, 36; 11. Open japon met gesloten lijfje, 40; 12. Gesloten japon met effen omslagen, lange handschoenen, 40; 13. Sak met sleep, 40; 14.Huisvrouw in korte jak in pierrot-stijl, 40; 15. Snuitdoek en lang voorschoot, 44; 16. Perrucque à la bourse, 44; 17. Coif zonder hemden, 44; 18. Calèche, 44; 19. Kruis met diamanten en fantasiesteen, 46; 20. Oorknopjes, 46; 21. Oorhanger, 46; 22. Reklamekaart uitstap Monschau, 63; 23. Idem, keerzijde, 64; 24. Reklamekaart luxereis, 65; 25. Portret Jacky Lagrou, 66; 26. Jacky Lagrou "Bonnevalle en zijn wereld", 67; 27. Chokoladevorm "Micky Mouse" - H. Dorchy, 70; 28. Achterzijde huis Oude Houtlei 100, Gent, 72; 29. Salon huis Oude Houtlei 100, Gent, 72; 30. Schilderij "Gebed voor de maaltijd" J.B. Siméon Chardin, 76; 31. Schilderij "Het vieruurtje" J.A. Garemyn, 76; 32. Van Reysschoot - Hotel Verhaegen-Lammens, 83; 33. Van Reysschoot - Hotel d'Hane-Steenhuyse, 90; 34. Van Reysschoot - Hotel d'Hane-Steenhuyse, 94; 35. Honderd dagen feest Gent, 127; 36. Folder 'Verliefd, verloofd, getrouwd', 131; 37. Orgelbouw Frans Hals Terwolde - Amsterdam Naïef, 134; 38. Film-aankondigingen in La Flandre Libérale, 144; 39. Luxeprentbriefkaarten-aankondiging in Film-Revue, 146; 40. Portret Marion Davies, Pola Negri, France Dhellia, 146; 41. Charlie Chaplin in Film-Revue, 149; 42. Douglas Fairbanks in Le Carillon, 150; 43. Rudolph Valentino in film "Le Cheik", 152; 44. Programma Music-Hall Coliseum, 156; 45. Laatste Oordeel door A. Moreels & P. Van Boven, 158; 46. Laatste Oordeel door Gaspard Heuvick, 161; 47. Laatste Oordeel door Rafaël Coxcie, 164; 48. Bedevaartattest voor Lucas Vander Hagen, 170; 49. Ikonografische details op het bedevaartattest, 172 + 174 + 175; 50. Pelgrimsschelp Santiago de Compostela, 172; 51. Emblemen Genootschappen Santiago de Compostela, 174; 52. Beeld St. Jacob, Diest, 176; 53. Bedevaartattest voor Melchior Heingarter, 178; 54. Kaart bedevaartwegen, 180; 55. Verspreidingskaart geloof in de Banshee - Ierland, 185; 56. Kinderdoodsprentje voor Victor Bauwens, 188; 57. Poppen Spelleke van de Folklore, 194; 58. Nieuwe poppenkoppen door Patrick Bekaert, 195; 59. Folder Mariabedevaartvaantjes, 201; 60. Detail schilderij "Kroegtafereel" - Jan Van Craesbeek, 207; 61. Schilderij "Herbergtafereel" - J.M. Molenaer, 208; 62. Schilderij "Vechtpartij in een kroeg" - A. Brouwer, 214; 63. Ets "De bolspelers" door David Teniers de Jonge, 220; 64. Cafébezoekers - Litho in 'Nationale Illustratie' 1880, 226; 65. Schilderij "Laatste Nieuws in verband met de kiesuitslagen" Tytgadt, 230; 66. Prentbriefkaart 'Vlaamsch vrouwtje te Middelburg', 234; 67. Haarkapsel met Beatle-schildering, 256; 68. Keukengerei te Esslingen, 1890 (G. Benker), 257; 69. Kaft kataloog "Waschtag" - Biel, 260; 70. Populaire wandversieringsgrafiek uit kataloog E.A. Seemann (C. Pieske), 266.